

Keresztury Dezső

Arany János

TARTALOM

AZ ARANY-HAGYOMÁNY
NAGYSZALONTA
A NÉP KÖLTŐJE
A KLASSZIKUS KÖLTŐ
A SZIGETEN
ARANY GÉNIUSZA
IRODALOM

AZ ARANY-HAGYOMÁNY

A REMEKÍRÓK nem művészek csupán, hanem népük szellemének vezérjelenségei is. Műveik a történelem sodrában állanak: nemcsak jelzik, befolyásolják is a fejlődés útját. Az egymást felváltó nemzedékek az ő segítségükkel kapcsolódnak a történelem folytonosságába s velük mérközve fejtik ki önmagukat. Aki róluk beszél, szükségképpen érinti a közszellem alapvető kérdéseit. Azok akik a nemzeti művelődés állandóságát őrzik, a nagyok lényének és szerepének „eszmévé finomult” emlékezetét ápolják; a változás harcosai azt hangsúlyozzák, ami egyszeri, emberi volt bennük. Eszményítés és meglevenítés hasonló erőjátékában alakul a magyar Arany-hagyomány is.

Ez ellentétes fények sugárzása már Gyulai Pál Arany-képén érezhető. A nagy kritikus kortársa volt a költőnek: látta életének fordulóit, ismerte csüggeteg, zárkózott egyéniségét. De ő rajzolta meg az időtlen érvényűnek szánt Arany-arc első vonásait is, ő mutatta meg életében a „pálya” egységes ívét, ő jelölte ki helyét irodalmunk legnagyobbjai között. Gyulai értett hozzá, hogy a valóságot és az eszményt, a költőt és a mestert összhangzó egységbe foglalja. A következő nemzedékek ezt az egyensúlyt elejtették: az évek során egyre jobban elvált egymástól a példát mutató „klasszikus” és a gyötrődő, ellentmondásokkal teli „ember”.

Arany már életében a nemzet koszorúsa lett: kora vezető szellemeinek barátja, a legtekintélyesebb költői iskola mintaképe, hivatalosság és ellenzék harcaiban, akaratán kívül, döntő fontosságú vitatárgy. Követői elsősorban művészi tökéletességét hangsúlyozták. Ezt az ellenzék is elismerte: a tökéletesség nyomán - mondták - csak utánpótlók járhatnak. A „makulátlan művész” ily módon kialakult vonásai csakhamar kiegészültek a példaadó erkölcsi egyéniségével. Gyulai fajunk szellemének és természetének megtestesülését látta a költőben. Az iskola magáévá tette e felfogást s céljának megfelelően elsősorban az erkölcsi mintakép vonásait emelte ki egyéniségéből. Lassanként végleges formát öltött így az eszményivé finomított és kötelező mintává általánosított „hivatalos” Arany-kép.

A szoborrá merevítő törekvésekkel szemben már Péterfy Jenő is fenntartással élt. Riedl Frigyes alapvető művében pedig gyakran szólt a költő kedélyéletének borulatáról. A lélek titkos redőit kutató érdeklődés most már ebbe az irányba fordult. A tépelődő egyéniség fontosabbá lett életművéél. A józan, kiegyensúlyozott Arany-arcon mindjobban átütöttek egy „beteg, abnormális zseni” vonásai; a bénult óriásé, aki „nem keresett az életben semmit, mert elrémült mindentől amit talált”. Az ellenzék hamarosan kész volt a magyarázattal is: Arany szándéka ellen lett klasszikussá, meghasonlásának főoka szerepének és természetének ellentmondása.

Az „ember” és a „klasszikus”, e kétféle Arany-szemlélet, irodalmi közvéleményünkben már-már ellenségesen néz farkasszemet. S hogy ez így van, az nem kis részben irodalomtörténetünk hibája. A terjedelmes Arany-filológia sok kitűnő részleteredményt mutathat fel, a költő jellemére és jelentőségére vonatkozó alapvető kérdések tárgyalását azonban átengedte az essay-íróknak. Ezek a dolog természete szerint a költő „faculté maitresse”-ét, vagy egyénisége látomását keresik; összképet adnak, nem fejlődésrajzot. Az Arany-kutatás főműve, Riedl nagyarányú mozaikja is inkább körülvezet Arany világában: keresztmetszeteket mutat, nem a költő fejlődésének útját. Szinnyi Ferenc könyve - ma is a legjobb kis életrajz - túlságosan vázlatos, Voinovich Géza alapos és részletes életrajza pedig ezideig befejezetlen. A költő fejlődésének, emberi és művészi természetének megítélésére döntő fontosságú adalékok egy része még mindig kiadatlan. Bizonyos: a hagyomány e belső ellentmondásainak csirái megtalálhatók Arany világában is. Minden fejlődés változás s Arany pályájának is megvannak a maga fordulóit. A tévedés akkor történt, mikor a költő egy-egy életszakának, kedélye egy-egy

hullámhegyének vagy völgyének jegyében magyarázták életműve egészét. A teljesebb Arany-hagyomány munkásainak egyre elodázhatatlanabb kötelességük tehát, hogy az egy-egy vonást kiemelő s általánosító jellemképek helyesbítése céljából elkészítsék Arany pályaképét: egyénisége és költészete változásainak s e változások belső összefüggésének megnyugtató rajzát. Ezt a célt kívánja szolgálni ez a könyvecske is.

NAGYSZALONTA

ARANY JÁNOS harmincnégy évig élt Nagyszalontán; érzéseiben, vágyaiban élete végéig e hely lakója maradt. Oda fűzték a vérség és hagyomány szálai; ott éltek ősei és rokonai; ott született ő maga is, 1817 március 2-án. E városka légkörében bontakozott ki fiatalsága; tőle kapta legmélyebb benyomásait. Tizenhatéves koráig nem lépte át határát s mikor 1833 őszén Debrecenbe ment, egyszerre mintha teljesen elvesztette volna tájékozódó képességét. Nem találta helyét az új környezetben. Anyagi s lelki gondjai elől Kisújszállásra menekült praeceptornak. Egy év múlva, mikor visszatért Debrecenbe s úgy látszott, mégis sikerül megvetnie lábát a kollégium világában, hirtelen-váratlan arra határozta el magát, ami egyéniségétől legtávolabb állt: felcsapott színésznek. Csalódása gyors volt és végleges. A debreceni társulat, melyben inkább a szolga, mint az „actor” szerepét játszotta, feloszlott s ő kénytelen volt egy vándorcsoporttal csatlakozni. Ezt az életet nem tudta elviselni. Megzavartan, egész életére kiható tanulsággal húzódott vissza otthoni világának védő sűrűjébe.

Úgy érezte, vége vándoréveinek. Feladta vágyait s vállalta a sorsot, amit gyermeki kötelessége s hagyományok parancsa szabott ki elébe. Visszatért rokonai közé, tisztességgel gondoskodott öreg szüleiért; „közönséges ember” lett, mint más. Szülőföldje visszafogadta: 1836 őszén megtették segédtanítónak, 1839-ben községi írnoknak, egy évvel később másodjegyzőnek. Ő is alkalmazkodott. Szalontaiak lettek ismerősei és barátai. E körből házasodott, mikor „szíve régi választását követve” feleségül vette Ercsey ügyvéd árváját: Juliannát. Úgy látszott megtalálta életének végleges keretét: végezte sokféle hivatalos munkáját, kertészkedett, szemlélődött, családjának élt. 1841-ben leánya született: Juliska, 1844-ben fia: László. Egy évtizeden át csak egyszer rándult ki a távoli világba, akkor is hivatalos küldetésben járt, 1843 nyarán, Bécsben.

Valóban: országos megmozdulásra volt szükség ahhoz, hogy ismét ki engedje magát csalni szülőföldje csendjéből. 1848-ban, Petőfi unszolására, állást vállalt a belügyminisztériumban. De akkor is csak egyedül ment Debrecenbe, onnan Pestre; családját a rokonok és barátok körében hagyta. Mikor ez a vállalkozás is kudarcra végződött, megint Szalonta nyújtott menedéket. Most már mindvégig hű maradt e helyhez. Kis birtokát sokáig megtartotta s ott vásárolt helyette, évek múlva, nagyobbat. Nagykőrösről családjával együtt oda járt „haza”. Leányát oda adta férjhez 1863-ban s ott temette el 1867-ben. Ott építgette élete végéig álmai „csendes fészket, zöld lomb árnyán”. Minden költő sokat merít gyermek- és ifjúkora benyomásaiból. Szülőföldje azonban több volt Arany számára ifjúsága édes otthonánál: egyéniségére, pályájára és költészetére döntő befolyást gyakoroltak ott töltött évei.

NAGYSZALONTA jellegzetes példája az Alföld falu-városainak. Széles utcáit alacsony, egyforma paraszt-polgár házak szegélyezik. Laposan simulnak bele a határtalan rónaságba, melynek egyhangúságát csak egy-egy liget, nádas zöld foltjai élénkítik s távol, a láthatár szélén a kék erdélyi hegyek. Színmagyar földművelő nép lakik itt, szűkszavú, szívós és józan emberek. Egyszerű világ ez, egészen közel az élet elsődleges igényeihez: kemény törődés után akkor még bő lakodalmak, makacs gyűlölködések, rokoni viszálykodások mellett örökös egymásra-utaltság; a születés, munka és halál változatlan körforgása. A közös sorsban formálódó szokás-hagyományt a kálvinista magyar puritanizmus öntudatosította és őrizte meg. A török háborúk óta nem volt e népnek nagy közös élménye: a katolikus restauráció hullámai nem jutottak el ideig, Kossuth és 48 még csak a távolban készülődnek. A nagyvilág messze van, „a hírnék múló visszhangja” téved csak ide néha s „nincsen jelen, csak múltban él az élet.” A szalontai mullt még hozzá egy szebb és büszkébb hagyományt őrzött meg: a hajdúszabadság emlékét.

A hajdúkat Bocskay István fejedelem hozta e vidékre s 1606-ban együttesen meg is nemesítette őket. Szalontára csak később telepedtek át; megvették a helységet földesurától, a Toldy-családtól. A XVIII. században, Erdély visszacsatolásakor, nem ismerték el nemességüket, de ők még hosszú évtizedek múlva is makacsul pörösködtek érte. Sikerült is megmaradniok valahol középen a nemesség és jobbágyság között. Földes és hivatalnok urak nem laktak a városban, szegény és gazdag lényegében ugyanazon világ tagjának érezhette magát. A társadalmi rétegződés nem hiányzott, de az értékrend mértéke nem az osztály személytelen hatalma volt, hanem elsősorban a birtok, a családi befolyás s bizonyos fokig a tapasztaltságból, tájékozottságból folyó egyéni tekintély. A város arculatát a módos gazdák határozták meg. Egy olyan sajátságos magyar paraszti-polgári életforma hordozói voltak ezek, amelyikből hiányzott ugyan a nyugati polgárság vállalkozókedve, műveltség és művészetkedvelő ösztöne, de hiányzott a jobbágy-paraszság öntudatlansága s félénksége is. E réteg nem egy értékes egyéniséget adott az országnak, jelentősége mégis inkább abban a szívós hagyomány-rögzítésben volt, amellyel veszélyes századokon át meg tudta őrizni birtokát és magyarságát. Arany ősei még hozzá tartoztak, ő maga már teljes szegénységben született.

Ebben nem kis része volt a család nagy perének, amelyik elnyelte a vagyont, anélkül, hogy meghozta volna az óhajtott szabadságot. I. Rákóczi Györgytől 1634-ben kapott nemességüket a hajdúszabadsággal együtt ők is elvesztették. Az 1778-ban megindított pert, nemességüket vitatva, négyszer is újrakezdték. A költő maga is le-lehajolt e kétes értékű örökségért: egyszer némi gúnnyal szólt „kutyabőre hibás keltezéséről”, máskor halk szomorúsággal emlékezik családjára „tört címeré”-re. De a fiatal Aranynak mit sem jelenthetett ez az illúzió. Szülei azoknak a szegény parasztnak életét élték, akiket éppen hogy eltart kezük munkája s pár holdas, parányi birtokuk. Egy szoba-konyhás, gazzal fedett, sárfalú házban laktak s mikor 1823-ban ez is leégett, csak a régi istállót tudták úgy-ahogy rendbehozni. Ebben éltek azután több mint egy évtizedig s ebben folyt le a költő gyermekora is.

A testi munkára vézna és ügyetlen volt, de értelme friss, tudásszomja mohó. Arra indult el tehát, amerre boldogulásának legtöbb tere nyílt: a tanult emberek világa felé. Amit ő láthatott ebből a műveltebb rétegből, az, legalább is az élet külső megnyilvánulásaiban, alig ütött el környezetétől. A falusi értelmiség akkor még nem érezte magát idegen úri rendnek a bennszülöttek világában: rokonság szálai fűzték a gazdacsaládokhoz. Az átlag műveltsége nem volt magas s a debreceni kollégiumnál gazdagabb forrásokat nem is igen keresett. A javaréteg azonban friss szellemi erővel rendelkezett. Művelődésünk kitűnő munkásai kerültek ki e jegyzők, tanítók, papok világából, akiket származásuk elválasztott a nemességtől, tanultságuk a gazdáktól, akik már ifjúkorukban, nem egyszer külföldi útjaikon, megkapták az önművelés lázát s környezetük mozdulatlanságát a szellemi világ sugalmaival tették mozgalmasabbá. Szellemi életünk akkor még több gyökérrel kapcsolódott a vidékhez s ha a műveltség nem egyszer egyéni kedvtelés volt is csupán, a körülötte levő közösség életétől nem szigetelődött el teljesen. A szellem magánya még nem vezetett olyan végletes összeütközésekre, mint a század vége felé.

PARASZTGYERMEKNEK született, a szegény parasztság számára pedig a mai napig is a nagy gazdák életformája jelenti a felemelkedés legfőbb célját. Ez volt az eszmény a fiatal Arany környezetében is. Ő maga is az anyagi ellátottságnak erre a fokára, a független nyugalomnak erre a keretére vágyakozott mindig. Egész életében azért takarékoskodott, hogy polgárházat s birtokot vehessen Szalontán. A pénzre vigyázott, de gyanakodott rá: „a föld többet ér, mint a papiros”, írta sógorának. Parányi jövedelméből pár évvel házassága után már kertet vett. A nép világa véreben hordott valóság volt: a nemzet költőjében is megmaradt a hallgató és szívós paraszti törekedés, a kockázatos vállalkozásoktól irtózó óvatosság. Hazaszeretetének alapszínét is a föld teremő közelségének élménye adta meg, az ösztönök mélyén élő ragaszkodás

az otthoni világhoz. A szabadságharc bukásakor nem bujdosott el, hazament s ott várta, béna ájulatban, elfogatását. S az Akadémia főtitkára, az európai műveltségű lángelme a falusi világ felé fordult vágyódással élt a nagyvárossá növvő Budapesten.

Nagyszalontán, mint minden kisvárosban, az élet csaknem teljes nyilvánossággal folyt le. A feddhetetlen, vagy legalább békés élet a szokástörvénytől szentesített viselkedési rend megtartásán alapult. A fiatal Arany lentről nőtt bele ebbe a világba: boldogulásának előfeltétele volt a tartózkodó szerénység, a tekintélyek meglévő rendjéhez való alkalmazkodás. Hivatalnok volt, meglehetősen kevés védettséggel. Egész életét „szolgálatban töltötte” s minden adat szerint rendkívül pontosan és megbízhatóan látta el hivatalát. A forradalmi időkben, midőn az emberek nagy része a politikai érdemszerzésben látta boldogulásának legjobb eszközét, ő „hivatali pontosságáért” várt előmenetelt. Bach-korszakbeli főnöke, annak ellenére, hogy a politikailag megbízhatatlanok között szerepelt, mintaképpen köröztette ügyiratait. Költői művein, sajnos, csak szabad idejében, hivatali munkájának befejeztével dolgozott. Jóhírére élete végéig már-már túlzó érzékenységgel vigyázott. Magaviseletében, szokásaiban mindig került egyénisége hangsúlyozását. Rendkívül egyszerűen, de mindig rendezett viszonyok között élt, a bohémséget, ha megértette s néha tán áhította is, a maga köreitől távoltartotta. Pusztán tolla után élő emberként nem tudta magát elképzelni; színészkalandjáról nem szívesen beszélt, kislánya színészhajlamát aggodva elfojtotta.

Kálvinistának született s hitéhez haláláig hű maradt. Valószínű, hogy fiatalkorában átesett egy megrázó vallási válságon, s bizonyos, hogy világnézeti kérdések állandóan foglalkoztatták. De alapjában véve a hitükben megnyugvó lelkekhez tartozott: „örök kételye” önmagára, nem Istenére irányult. Nem birkózott hitéért. A felekezetiességtől távol állt; vallásának eszmei és erkölcsi lényegét tette magáévá. Úgy tanulta, hogy a vallás igazi célja az erkölcsös, tiszta élet. Egyszerű, bibliás kereszténység volt az övé, távol a katolicizmus misztikájától, képzeletgyújtó jelképvilágától s művészi színgazdagságától - józan és emberi. Az Istenséget mint a lét határainak tiszteletére, „amaz erős törvény” eleve elrendeltetett, örök állandóságára figyelmeztető erőt tisztelte. Ez a két mozzanat: a puritán önuralom-erkölcs s az eleve elrendeltetés hite lett Arany világnézetének legfőbb jellemzőjévé.

De Arany csak lelke egyik felével tartozott kora társadalmához. Magára utalt természet volt, s magánya együtt nőtt évei számával. A lángelme mindig rendkívüliséget is jelent: az emberi szellem legnagyobb műveiben az ösztönök mélyrétegének erői törnek fel, a mindennapi lét határain túli világ áramai kapcsolódnak bele életünkbe. S Arany valóban lángelme volt, rendkívüli szellem. Élete a társadalmi szokások korlátai közt folyt le, de ezeket inkább csak azért vállalta, hogy megőrizhesse nyugalma. Tempós, józan életbölcshöz mutatta magát, jóllehet állandó nyugtalanságban élt, s nem tudott szabadulni a kínzó hittől, hogy eltévesztette életét. Legfőbb oka ennek bizonyosan rendkívüli érzékenységében rejlett. Hosszú ideig nem tudta, mit kezdjen életével: roppant tehetségével tétován állt embertársai között; céljukat nem lelő energiái befűltek; már gyermekkorában önmagába mélyedő lett, tűnődő és bánatos. Jobb tárgy híján mélabúján évdődött s az ellenséges világ benyomásai százszoros, éles visszhangot vertek lelkében. Mert idegesen, félénk és riadozó természettel született, önmagába húzódo „fájdírág”-gá fejlődött. A sors nyomására elzárkózással, némasággal felelt: „kunyhóba és vadonba” vágyott.

Pedig alapjában véve szüksége volt az emberekre s kereste a barátokat. Első debreceni éveinek válságából csak a kisújszállási rektor megértő közelségében tudott lassan kilábolni. Nagy-körösön feltámadó neurastheniája akkor kezdett javulni, mikor Gyulai, Kemény, Csengery mindjobban bevonták baráti körükbe. Minden jóságért végtelen hálával fizetett emberi kapcsolataikhoz rendkívüli hűséggel ragaszkodott. A családi élet melegét gyermekkorától nem tudta

nélkülözni s ha „a sors szemverése” sokmindentől meg is fosztotta, ezt élete végéig megadta neki a gondviselés. És mégis, úgy látszik, olyan emberrel, aki képes lett volna egészen megérteni, nem találkozott. Felesége, a legjobb élettárs különben, túlságosan egyszerű volt ehhez. Petőfi sem ismerte őt igazán s különben is, éppen csak belépett életébe, hogy aztán eltűnjék s magára hagyja. Egyedül kellett megbirkóznia különös természetével. Már gyermekkorában magárautalt lett. Öreg szülőktől, későn született; apja 55-ik, anyja 45-ik évében járt akkor. Vézna fiúcska volt, hajlamos a betegségekre, a falusi pajtások játékaiban inkább csak megtúrt társ. Öreg és szegény szülei mellett hamar megismerkedett a kötelesség parancsaival s magárautaltságában rákapott az érzékeny lelkek táplálékára: a könyvre. A kötelességteljesítés és az önművelés erényeit később tervszerűen is fejlesztette, ezek segítségével lett úrrá természete kiszámíthatatlan rétegein.

De ezeken a nyomokon távolodott el végleg vidékies környezetétől is. Kötelességeit mindinkább elkülönítette kedvteléseitől. A világnak adózott azzal hogy elvégezte munkáját; azután elbújt könyvei közé: „sivatag életéből” a költészet világába. Az önművelés egyre jobban környezete fölé emelte. Értelme gyorsan és erősen fejlődött, a vidéki átlagműveltség színvonalát csakhamar túlhaladta. A saját területén kora legműveltebbjei közé emelkedett. Az önálló szellemi munka életszükségletévé vált. Már 15 éves korában praeceptorkodni kezdett; mindig tanítva tanult. Később is tanulékony maradt és makacs önművelő; az iskolás embereket kerülte s a debreceni kollégium vaskalapos szellemének légkörében rosszul érezte magát. Kitűnő megfigyelő volt, látta a körülötte folyó élet visszasságait. S így tűnt fel már Nagyszalontán, gyermekvágyaiban, a „módos gazda” mellett a másik életideál: „még a grammatikai osztályba alig érve, már nem tudtam nagyobb embert, mint a könyv-, főleg a versíró”, olvashatjuk önéletrajzában.

E két életeszmény küzdelme magyarázza meg pályája és egyénisége nem egy ellentmondását. A költői életmű teljessége végleges odaadást kíván s Arany nem tudta egész életét feltenni a sors kártyájára. Voltaképpen soha nem bízott egészen tehetségében, még kevésbé sorsa csillagában. Nem egyszer csalódott s a legkisebb kudarc is hosszú időre megbénította cselekvőképességét. Élete két egymástól idegen körben játszódtott le: hivatalában s költészetében. Ha polgár és költő volta egymásra talált, tehetsége bámulatos gazdagsággal bomlott ki. Ilyenkor tervet tervre halmozott s nehéz hivatali munkája mellett nagy művei egész sorát hónapok alatt megírta. De ha kötelességei és vágyai összeütközésbe kerültek, ő is, mint kora legjobbjai, „eszével zsarnokoskodott szívéen”. Mentől inkább hivatala foglyának érezte magát azonban, annál jobban elapadtak költészetének forrásai. Évekig élt teljes reménytelenségbe süllyedve, céljukvesztett napjainak lomha mélabújába temetkezve, töredékei között s csak a külső kényszer, a baráti unszolás és az élet gyógyulást kereső ösztöne tudták visszahajtani költői munkáihoz. Akkor óvatos körültekintéssel, pontoskodó lelkiismeretességgel építgette terveit, éberen figyelve ösztöne mozdulásaira s mestersége szabályaira. Így lett azzá a bámulatosan céltudatos művésszé, akinek őt ismerik: megpróbálta, hogy a „korlátok mestere” legyen. Mintaképeket keresett, akikhez mérhette önmagát, akiknek védelmében megérlelhette s betakaríthatta a maga vetését. Tehetségéből csaknem egészen hiányzott a vállalkozás harcos ösztöne, az a céltudatosság, mely szerepet teremt s pályát formál. Költői hírnevéért, művei elismertetéséért alig tett valamit, szerepét kora irodalmi mozgalmaiban elfogadta inkább, mint kereste.

ARANY ÍRÁSTUDÓ embernek készült: Debrecenbe ment. A Tiszavidék szellemi középpontja a „kálvinista Róma” volt; itt nevelkedett a környék minden tanult embere; a kisvárosi iskolák a kollégium partikulái voltak: mind az anyaintézetet másolta. Arany 17 éves korában felvétette magát a „coetus”-ba s beiratkozott a bölcsészetre. A valóság nagyon kiábrándította. Másra vágyott, több lelki szabadságra, mélyebb és elevenebb műveltségre, finomabb emberségre. Az

iskolai pályához nem volt kedve többé; művész akart lenni, festő, majd szobrász, de nem tudta, hogyan kezdjen hozzá. Ezért próbálkozott a színészettel; erre Debrecenben is mód nyílt. Óvatoskodott: kivette kollégiumi bizonyítványát s tovább adta magánóráit. A sors azonban kelepcebe csalta, kivetette az életbe s megtapasztaltatta vele a társadalmon kívüli művész függetlenségét. Megrettent. A hír és dicsőség útja sötétbe veszett, csak az maradt meg, amit már eddig is ismert: az irodalom. Olvasni, álmodozni az egész élet kockáztatása nélkül is lehetett. Így indult meg lassan a költészet felé.

Az íratlan költészettel már gyermekkorában megismerkedett. Apja híres mesélő volt, a környék hagyományokban viszonylag gazdag, népköltészete eleven, s ha egyszerűbb is, nem szegényebb más vidékekénél. Ez a népi világ a fiatal Aranyak inkább ösztöneire hatott; észjárása eszerint igazodott, erős színei felgyűltek emlékezetében, tőle kapta az ösztönök mélyén alkotó nyelvszellem sugallatait, nyelvérzéke biztosságát. A zsoltárokat, a Biblia részleteit már megtanulta hallomásból, mikor apja megismertette a betűkkel. A Károlyi-bibliában a régi magyar egyházi nyelv hagyományával találkozott, a népkönyvekben az elkopott, régi világi műveltségével. Fortunátus, Árgyus históriája, Erbia vagy Abules és Agétás szívreható története, Haller Hármaskönyve csak kiemelt példái annak a könyvtömegnek, amellyel olvasási dühét táplálta. A példa utánzásra csábított; „még a grammatikai osztályba alig érve” maga is megpróbálta a versfaragást. Belépett a „népszerű” költészet világába. Ezen a területen találkozott először az „irodalommal”, azzal a költészettel, amely már ismert egyéniségek nevéhez kapcsolódott s amelynek már társadalmi rangja is volt.

Ez az irodalom valahol a mélység és magasság közt alakult ki, távol a népköltészet névtelenségétől, rögzítetlen elevenségétől, s íratlanságában is határozott, nemes poétikájától, de távol az igazi műköltészet érett egyéni színeitől, állandó szövegszerűségétől, s tisztult ízlésű művészetétől is. Alkalmi poézis volt, dalos mulatságok, névnapok, lakodalmak és halotti torok dísz, az ékes stílus iskolai gyakorlata, furfangos tréfacsinálók „priapi” borssal fűszerezett kedvtelése. A költői iskola egyik központja Debrecenben alakult ki, szelleme s formái a vidéki papság és tanítóság körében éltek elevenen. A fiatal Aranyt is szalontai rektora ismertette meg vele. A tanító úr maga is verselt s a mester büszkeségével keltette hírét a gyermek tehetségének. Arany első irodalmi megnyilvánulásait tehát az a parttalanul áradó jelentéktelenség irányította, amelyben a barokk eposz törmelékeit a hivatalnoki loyaltás ragasztotta össze, a rokokó végletekbe vitt formai játéka félparaszt, durva élcélődéssel vegyült s a felvilágosodás oktató tudakossága a „természetes ember” helyi önérzetével telt meg. Művelői a gyökeres magyar szellem hordozójának tudták magukat, a népköltészetéről úgy gondoltak, mint a cigányzene mai ápolói a népzeneiről, a városi műveltséget pedig Gvadányi „náj módit” gúnyoló falusi nótáriusának szellemében nézték le.

Ennek az iskolának keretein belül a fiatal Arany nem juthatott öntudatos kapcsolatba sem a népköltészettel, sem a jelentékeny magyar irodalommal. Kazinczy és Kölcsey nem voltak népszerűek itt, a romantikusoknak inkább híre, mint hatása jutott ide. Ő maga is írt ugyan Kisfaludy példájára regét, „mely képzelte várromból hűholt”, az almanachlira mintái szerint „elől-hátul csinos” dalokat s a nyelvújítás fellengős stíluselemeivel is találkozott. De ami az akkor uralkodó irodalmi divatból s debreceni „Lant”-nak közvetítésével hozzá került, az inkább elkedvetlenítette, mint vonzotta. A kisújszállási rektor, Török Pál, könyvtárában nemezebb táplálékot is talált ugyan s a „hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányait” kiegészítette, de a magyar író-ősei közül akkor még igazában csak Gyöngyösi és Csokonay váltak mélyebb élményeivé.

A debreceni Kollégiumban éltek azonban egy nemesebb hagyomány emlékei is. Földi Fűvész-könyvének, Fazekas Ludas Matyijának lapjairól még ma is fel-felleng a természet- és népbarát léleknek lehelle, amelynek megteremtői a helyi nagyságok helyett a klasszikusokat forgatták s amelyik Csokonait is nevelte. A fiatal Arany e szellem útmutatását követve, a remekírókba mélyedt. Latinul korán megtanult, verset is írt e nyelven, Vergiliust, Horatiust már most fordította. A görögök ízére valamivel később jött rá, mikor már eredetiben olvasta Homerost és a drámaírókat. A többi nagyok is sorra kerültek; először fordításban, de csakhamar eredetiben is megismerte a nagy epikusokat, Miltont, Tassót, a legjobbnak tudott drámaírókat, Schillert, Molieret, elsősorban Shakespearet. Még nem volt harmincéves, mikor már hat nyelven olvasott. Moderneket is, Dickenst, Byront, Bulwert s a többieket, de mindig visszatért a nagy mintaképekhez: „csak, csak classica litteratura”, írta 45-ben olvasmányairól Szilágyinak.

A népi világ élményeit, a kántorpoézis benyomásait, a magyar irodalom hatásait s a remekírók ízlés- és formaképző sugallatait azonban még csak valami szemlélődő passzívítással fogadta magába. A sokfelől jövő irodalmi anyag úgy szívárgott össze lelke mélyén, mint a tavak nedvei. A közömbös szalontai környezetben élete is egyre inkább ilyen állóvízhez hasonlított. Ahhoz, hogy megmozduljon, földrengésre volt szükség. E földrengés első lökéseit akkor érezhette, mikor belépett életébe Szilágyi István.

Iskolatársa volt Aranynek, vele egy körből nőtt ki. Feltörekvő egyénisége, a politikától elzárva, az irodalomban találta meg a rést a hírnév felé. Az írói pálya álmát hordozta szívében, a Kisfaludy Társaság pályadíjait tarsolyában, mikor 1842-ben Szalontára került rektornak. Hamarosan mindennapos lett Aranyéknál. Legény-magánya családi körre, műveltsége megbecsülésre, irodalmi lelkesültsége visszhangra, költői munkája közönségre, örökké nyugtalan tervezgetése értelmes hozzászólásra akadt itt. Újra megfertőzte a költőt az „olvasás ragályával”, klasszikusokkal és modernekkel tömte, sokszor tukmálva, kedve ellenére. Nevelte s bátorította egyben. Bevonta saját munkáiba, írásra biztatta, az élcelődő baráti gúnyversek után fordításokba, sőt eredeti drámai kísérletbe ugratta bele. Mikor 44-ben elment Szalontáról, levelekben biztatta habozva induló barátját. Lelkesedése lassanként magával ragadta a költőt, aki vágyait elfojtva, már-már kezdte magát jól érezni a mozdulatlan vidéki csendben.

De Arany körül egyébként is megszorodtak a földrengés lökései. 1843-ban bécsi útjával kapcsolatban, életében először Pestre is eljutott s ha nem bizonyos is, hogy látta Nagy Ignác eléggé erőtlen „Tisztújítás”-át, a közélet egyre fokozódó nyugtalanságát meg kellett éreznie. Szabadelvű volt, de elvi szépségű liberalizmusa környezetében eleve is magányra kárhoztatta: „nincs e megyében elvrokonom”, írta 45-ben Szilágyinak. Haladók és maradiak egyformán nemtelen küzdelme azonban mind erősebben zajlott körülötte s a „kortesség rút szenvedélyét, mely e félbarmok közt dúl”, a megyéjében lefolyt botrányos választáson közelről szemlélhette. Nemessége érvényét veszttette, a politikai harcból kimaradt tehát, még ha kedve lett volna is hozzá. Így kezdte, „inkább csak magán időtöltésül” hogy ónossá lett szárnyait próbálgassa, „Az elveszett alkotmány”-t, a megyei élet szatírját. S mikor értesült róla, hogy a Kisfaludy Társaság éppen egy víg eposzra tűzött ki jutalmat, gyorsan befejezte e furcsa hőskölteményt s felküldte Pestre. Most is óvatos volt: névtelen akart maradni. De mikor megnyerte a 25 aranyat, már nem volt visszatérés: a kor sodra magával ragadta.

Mint műalkotás „Az elveszett alkotmány” középszerű, mint emberi dokumentum izgatón érdekes. A kezdő Arany „mindent bele akart zsúfolni” s a sok járulékos elem még nagyon is eltakarta egyéniségét. A kollégiumi poézisből főként annak nyers, a jelenségeket vaskosan elrútító humorát s parodisztikus kedvét hasznosította. A Ludas Matyi nyomán támadó hexameterek sorai között azonban fel-felvillant Byron egy-egy sziporkája is; a nevetségessé magyarosított és durvított eposzi istenségek feldúlt birodalmát pedig a politikai és társadalmi

mozgalmak zavaros vizei lepték el. Vörösmartynak igaza volt: a szatíra és didaxis elnyomta itt a komikumot. Egy-egy jó részletben, egy-egy torzkép vonásain azonban világosan meglátszott a nagy ábrázoló keze s a sokféle irodalmi fedőrétegen a bírálat és a szociális érzés tiszta hangja tört át. De a politikai kannibálizmus gúnyversének korszerű díszletei mögül ki-kicsapott egy időtlenebb keserűség maró füstje is. Annak az ónos reménytelenségnek első hírnöke volt, amely később évekre megbénította a költőt. Ez a mély ború most még feloldódott: a befejezés lelkesítő szónoklatából annak a nagy nemzeti reformmozgalomnak eszméi hangzottak ki, amelyik a kételkedő Aranynek első nagy hivatáseszmejét adta. A debreceni diákból lett vidéki verselgető mint a nép költője lépett ki a küzdőtérre.

A NÉP KÖLTŐJE

ARANY KÖLTÉSZETÉNEK első kibontakozása az 1845-től körülbelül 55-ig terjedő időszakra esett. Külső és belső eseményekben rendkívül mozgalmas évek voltak ezek. 1846-ban megírta a Toldit s a Kisfaludy Társaság felemelt díjjal jutalmazta meg. A közönséges falusi emberből híres költő lett, Petőfi verssel köszöntötte s barátjává fogadta. A Kisfaludy Társaság tagjává választotta. Szerkesztők versengtek műveiért s maga is elvállalta egy néplap társszerkesztőségét. Gyakran járt Pesten, megismerkedett a legjobb írókkal, sokat dolgozott s mindjobban belekerült a forradalom sodrába. Aradon nemzetőri szolgálatot teljesített; lemondott szalontai hivataláról; állást vállalt a belügyminisztériumban. A szabadságharc bukásakor mindezt elveszítette. Heteken át várta az elfogatóparancsot s arra kényszerült, hogy a gyűlölt új közigazgatásnál írnoki munkát vállaljon. Rozoga kis házat vett Szalontán, félig adósságra. Félévig családjától elválasztva élt Geszten, mint Tisza Domokos nevelője. Mélabúja elől a munkába menekült, de művei mindinkább töredékekben maradtak. 1851-ben a nagykőrösi iskolába hívták meg tanárnak; elhagyta szülővárosát s az idegen új környezetben életének zajlása megint elcsendesedett. Magánya mind fojtóbbá vált, humora szatírává ecetesedett: elkezdte a „Bolond Istók”-ot s 1852-ben megjelentette a „Nagyidai cigányok”-at. A következő két évben készült el balladái nagy részével; 54-ben még egyszer átsimította s kiadta „Toldi estéjét”. Azután egyre nagyobb lett körülötte a csend; Pestre már nem ment, legfeljebb „haza”, Szalontára. „Igazi eposzi hős lettem - írta Tompának - ki szabad akaratból nem működik s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja.”

Az életnek Arany viszonyaihoz mérten rendkívüli mozgalmassága, a környezet változásai, a költő kedélyének erős átszíneződései a korszak sokrétűségét hangsúlyozzák. Pedig Arany költői pályájának ez első fejezete egység. Tehetsége többfelé kereste útját, de egy cél irányában. A szabadságharc összeomlása fordulópontot jelentett ugyan, de inkább csak azt a határt, amelyen ugyanaz a dallam egyik hangnemből a másikba fordul. Arany a 40-es évek reformmozgalmától kapta első költői szerepét. A nemzet feltámadásra készült s ő csatlakozott a Husvétot váró sereghez. „Népi sarjadék”-nak vallotta magát, akinek kötelessége az elnyomottak igazságát hirdetni, a nemzeti reform költőjének, aki éli és formálja népe sorsát. „Az elveszett alkotmány”-ban az irónia, mely a tárggyal játszott, a költői szerepet is célbavette még; Arany alig bízott az irodalom emberformáló hatalmában. A nagy példakép azonban elnyomta a kétséget: „az az igaz költő, ki a nép ajkára hullatja keblének mennyei mannáját”, hangzott feléje Petőfi harsány kiáltása. Vállalta e szerepet s hű maradt hozzá akkor is, mikor a szabadságharc már elbukott. Csak éppen a remény változott mélabúvá, a buzdító hang gúnyolódóvá. A szerep természetesen nem volt a teljes Aranyé; a „közélet embere” mögött mindjobban kibontakozott a kor zajából önmagába, a művészet s a múlt szebb világába húzódo költő is. E korszak három jellemző műve: a „Toldi”, „A nagyidai cigányok” és a „Toldi estéje”. Az első kettő - természetesen Arany halkabb szimbólum-nyelvén - a kornak és a korról szólt. Ott a megújhodást kereső világ magyar hőse támadt fel, itt a bukott forradalom torzképe nyert formát. Mindkettőben azonban a nép kötője nyugtalankodott. A harmadik mű, a történelem fordulásában elbukó ember mélabús rajza, már a következő kor előhírnöke volt.

PETŐFI LÍRÁJA és a „Toldi” a magyar népiesség legnagyobb költői teljesítményei. Hosszú és sokirányú fejlődés érte el ezekben betetőzését. Az előzmények ismeretesek. Az emberi egyenjogúságnak, a jobbágyság felszabadításának eszméje Magyarországon a nemzeti reformpolitikának sarktétele lett. A természetes ember iránt Európa-szerte felébredt érdeklődés nálunk teljesen összeforrott a nemzeti érzéssel: a magyarság őseinek tudott sajátságait, egyéniségének alapvonásait a falvak népében kereste az új hazafias nemzedék. A Herder-féle eszme-

világ Magyarországon egy a néphez még közelebb álló irodalommal találkozott s az a nagy mozgalom, amely a 19-ik század elején az elidegenedett felsőbb műveltség visszamagyarosítását tűzte ki céljául, a nemesi hagyományok s a magyar régiség más emlékei mellett, egyre inkább a népi műveltség értékeit használta fel harci eszközül. A népiesség tehát összefonódott a régiességgel s a politikai reformvággyal, sőt a kor irodalmi mozgalmainak sodrában, sok romantikus és biedermeier elemmel is. Az igazi népköltészet helyett inkább annak csinosabb utánzatai tetszettek, a népi világ a polgárság eszményei szerint megszépült, vagy a politikai harc izzásában megdicsőült az irodalomban.

Arany csakhamar belekerült ennek a mozgalomnak vonzásába. A nép világát közvetlen élményből ismerte, de öntudatosabban csak most kezdett vele foglalkozni. Szilágyi, aki ugyan inkább a remekírókért rajongott, a többi között ezekre a törekvésekre is felhívta figyelmét. A Kisfaludy Társaság egyre-másra közölte Évlapjaiban a népiesség lényegét vizsgáló tanulmányokat; 1846-ban megjelentette Erdélyi népköltési gyűjteményét is. De mindennél fontosabb volt az elméletet diadalmasan megvalósító költői mintakép: Petőfi. 1826-ban Vörösmarty még „ponyvavers”-nek nevezte a magyaros tizenkettést, 44-ben azonban megjelent a „János vitéz” s a népies epika diadalmasan bevonult az irodalomba. S mikor a Kisfaludy Társaság 46-ban népi hőst festő költői beszélyre hirdetett pályázatot, mintha Arany kincses barlangjának „Szezám tárulj”-ját mondta volna ki. Csak hivatal után, az este óráiban dolgozhatott, műve pár hónap alatt mégis elkészült.

Petőfi nyomain indult el: „Toldi nagyra nőtt - írta Szilágyinak - János vitéznél nagyobb, megolvastam.” De ami Petőfinek kaland volt, Aranynak hazatalálás. „Az elveszett alkotmány” a tenger megzavarodását jelentette, a „Toldi” a habokból kiemelkedő szigetet, amely megváltoztatja az egész felszín képét. Ma, majdnem százados messzeségből, úgy látszik, az idők teljességében érkezett; az eredményeket foglalta össze. Megszületett az óhajtott mű, amely a népi életet szinte tapintható és ízlelhető valósággal, de paraszti nyerseségéből mégis kiemelve mutatta meg, amelyben a legértékesebbnek tudott s valóban minden ízében magyar népi világ a nemesi hagyományok tiszta fénycsíkjaiban ragyogott fel. A népi nyelv telt színei s a régi elbeszélőköltészet kissé archaikus elemei egymást erősítve vegyültek el benne; a népies stílus, levette minden szándékoltságot, a belső igazságnak, a természetes egyszerűségnek csendes erélyével győzött a romantikus fellengzésen s a précieux finomkodáson. A János vitéz népmesei, valótlan képzeletjátékát nyugodt valóságsszemlélet váltotta fel, kissé hanyag verseit egyre könnyebbé váló, tömörebb és mégis zengőbb magyar ritmusú tizenkettősök. A magyar költői realizmus megkapta első nagy mintaképét. S minden tisztán irodalmi mozzanaton túl: itt volt a kor igazi hőse, a tiszta szívű, friss életerejű népi sarjadék, akinek jellemében a romlatlan magyarság büszkén emlegetett vonásai ragyogtak fel s akinek dicsősége a feltámadásra készülő nép győzelmét jelképezte.

„Toldi”-t készen várta helye s mégis van megszületésében valami csodaszerű. Ilosvai együgyű krónikáját Arany csak kiindulásnak használhatta. A „tövel-heggyel össze”-dobált elemekből neki kellett egészet formálnia, a neveket alakokká elevenítenie, az egésznek éltető légkört adnia. A „Toldi” nyelve ma mindnyájunk természetes birtoka, neki meg kellett azt teremtenie, jóformán a semmiből. A magyar próza még csikorgott, az elbeszélő költészet két nagy hagyománya közül a Gyöngyösi-féle eldurvult, a Vörösmarty-félét pedig nem használhatta. Ami ma „Toldi” előzményének látszik, arra inkább ennek ragyogása fénylik vissza; egy-egy véletlen, abbamaradt kezdemény. „Toldi” valóban a lángelme műve, az ösztön vakmerő biztonságával megtalált legjobb megoldás, Arany elkésve kibontakozó ifjúságának, lelke merész és bizakodó elemeinek teljes összefoglalása volt. „Az elveszett alkotmány” kietlen tájai helyett tiszta és boldog magyar idill.

A győzelmet jelentő híradás után csakhamar megérkezett Petőfi üdvözlő verse s rajongó levele. A magányából kicsalt költő „zavart lélekkel” válaszolt; szívére szorította e legnagyobb ajándékot, amit a sorstól kaphatott s a megtalált barát „drága jobb kezét” élete végéig el nem eresztette. Az a pár év, melyben beszélgethettek s levelezhettek, Arany életének legboldogabb ideje lehetett. Még nem látták egymást, de leveleikből már kicsapott a társra lelt két lélek szeretetének heve. Petőfi 47 nyarán ellátogatott Szalontára, azután is többször volt feleségestül Aranyék vendége, fia keresztszüleinek őket választotta s a szabadságharc idején, míg maga a harctereken repdesett, náluk helyezte el családját. Aranyék is visszaadták a látogatást, Pesten is, Debrecenben is. „Megszoktuk már egymást úgy tekinteni, mint egy családot” - írta Arany 48-ban. A cselekvőbb szerepet Petőfi játszotta: Arannyal s Tompával azonnal megalakította a népies irodalom triumvirátusát; kiadókhoz, írók közé vitte, tanácsokkal látta el tájékozatlan barátját, lerajzoltatta, munkára sürgette s mindent megmozgatott, hogy a fővárosba csalja. „A Nép Barátja” szerkesztőjének ő ajánlotta s a belügyminisztériumi állás elfogadására ő unszolta. Akaratos egyéniségét Arannal szemben sem tagadta meg, de az csak az idősebb testvér kedves humorával hallgatta zsörtölődéseit.

Mert ez a viszony többet jelentett neki pusztá barátságnál: Petőfivel az elveszett ifjúság tört be életébe; valaki, aki mert s tudott csak költő lenni, aki kicsikarta az élettől a tehetséghez méltó szerepet, akinek kamaszos szeretetreméltósága megoldotta magános szíve zárját. Petőfi heve belé is hitet öntött; annak költészete értelmet adott az ő tehetségének is. Alkotó erői eddig habozva keresték útjokat: a cél most megvilágosodott. Ujjai, melyeken „baráti szem függött művészi gonddal”, lelkesedve kezdték verdesni lantját: „húrjai versenyben égtek”. Ettől az élménytől haláláig nem tudott s nem is akart szabadulni. Költeményeiben még sokáig felbukkant egy-egy vonás, melyet a halott barát „szellemujja vont” s mikor már rég levetett minden Petőfi-hatást, az ember emléke még mindig ott élt szívében. Sokszor álmodott vele s évtizedek múlva is éles iszonyodással sikoltott fel: „Vad kozák a láncsát hű szivedbe tolá?”

Természetes, hogy a barátság, melyben élet és költészet, érzés és elv ilyen forró vonzalommal fonódott össze, mindkettőjük költészetében is megnyilatkozott. A közvetlen hatás inkább csak a részletekben mutatkozott meg. Néha öntudatlanul bukkant fel emlékezetükből egy-egy rokon hang, máskor próbaképpen felöltötték egymás köntösét s egyszer-kétszer, a kor divatja szerint, ugyanazt a tárgyat énekelték meg baráti versengéssel. Petőfi a „Toldi” nyomán, eposzt kezdett Lehel vezérről s népies életképet festett Arany színeivel. Arany humoros Petőfiádát írt a tudós macskájáról, önmagát, aranyait, háziuraságát ironizálta barátja tréfás modorában. Közös megénekelték a szalontai csonka tornyot, az árva golyát, s ugyanazon pályázatra készülődve, mindketten feldolgozták, a témát egymás közt megbeszélve, Wesselényi és Szécsi Mária murányi kalandját. A befogadó ezen a téren is inkább Arany volt, de Petőfi eszközeiből is csak azokat tette magáévá, amelyek megfeleltek természetének. A mintakép most is elsősorban arra adott indítást, hogy megszólaljon. Amit Petőfi a maga cikázóan gyors képzeletével felvetett, azt Arany komolyan végiggondolta; hagyta magát annak felszabadító iramától sodortatni, de a partokat soha nem tévesztette szeme elől.

A „Toldi” sikere azt látszott bizonyítani, hogy megtalálta a tehetségének legmegfelelőbb formát. Petőfi személyes hatása s a kor sugallatai csak megerősíthették hitében. Folytatta tehát útját. A „Toldi” írásakor inkább csak ösztöne vezette, most hozzálátott, hogy „studium tárgyává tegye” a népiességet. Petőfi, a népies triumvirátus lelke, megelégedett az egyszerűség, természetesség alapelveivel, inkább csak rendkívüli beleélőképességével idomult a népi képzeletvilághoz; Arany egész kis elméletet alakított ki s ezt meg is vitatta barátaival. Petőfi egy új világ meghódításának örömeivel merült el a népköltészetbe, Arany benne nőtt fel. Természete s műveltsége szerint már régebben is „klasszikai egyszerűsége” törekedett a körülötte lévő „dagálytengerből” s a külföldieskedő „érthetetlen szépségek” helyett a gyökere-

sebben magyar, mesterkéletlen és közérthető költészetet szerette. A népköltészetben elsősorban ezt kereste: az eredeti magyarságot s a tiszta emberi közvetlenséget. Végső célja már ekkor sem az volt, hogy „tisztán népköltő” legyen, hanem, hogy „döntessék el a közfal a népi és ma úgynevezett fennköltészet közt és legyen a költészet általános, nemzeti”. Első népies versei, amelyeket a Toldi után írt, ez elveket próbálták ki a gyakorlatban. A „Rózsa és Ibolya egy népmese költői feldolgozása, „A varrólányok”, „A méh románca”, a „Szőke Panni” a népi elbeszélő költészet művésziesítése felé tett első kísérletek.

Petőfi lelkesedett a népért és sajnálta: vigasztalni akarta és hatalomra juttatni. Arany ismerte a falut s ha szerette is, elfogultság nélkül látta; tudta, hogy elsősorban nevelésre van szüksége. „A népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő” írta 47-ben Szilágyinak. Vahot olyan verseket kért tőle, melyeknek célja „nemzetiségünk terjesztése s a romlatlan magyar népies elem megkedveltetése”. Tompa azt az eszmét vetette fel, hogy adják ki népies munkáikat együtt, füzeteként. Arany a szabadságharc alatt meg is próbálkozott ezzel; egy debreceni könyvtáros százhatvanezres példányszámmal biztatta; „Im, itt a publikum”, örvendezett s két füzetet nyomdába is adott. Népnevelői munkájának igazi keretét azonban egy néplapot tervezett. „Emelni a népet az irodalomban, lassan-lassan”: ebben látta akkor „a népköltészet művészi orgánumának” feladatát. Ilyen lap megteremtésére alkalmat is nyílt, mikor rá akarták bízni a kormány támogatásával megjelenő „A Nép Barátja” szerkesztését. A helyzet bizonytalansága miatt s azért is, mert irtózott a politika „szárazságaitól”, csak a társszerkesztést vállalta el, mégis, Petőfi hatása mellett, elsősorban ez a lap sodorta bele a szabadságharcba.

Nem volt forradalmár természet a szó mindennapi értelmében. Az ő forradalma halkabban, a nyelv világában, a költői formák s a művészi ábrázolás területein folyt le. A politikát nem tette „tüzetes studium” tárgyává: hazafiassága tiszta nemzeti érzésből táplálkozott, szabadelvűségét, amelyről maga írta: „meglehet különös fogalmain vannak”, az emberméltóság tisztelete, a szociális felelősség ösztöne, az elhanyagolt és elnyomott magyar tömegek felemelésének vágya éltette. A „mozgalomban” is az erkölcsöt kereste, nem a politikai érdeket. A forradalom előtti magatartása inkább csak elhatárolódás volt; a hatalmukat védő nemeseket s a „kapaunta parasztokat” egyaránt megvetette. Petőfi lobogó forradalmisága s a kor sodra azonban magával ragadta. A nép pártján állt, „mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát, az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejtőzik”. Petőfi nyomán hangja élesen gúnyolódóvá, majd fenyegetővé lett. Csák Mátéről, Dózsa Györgyről készült eposzt írni; János pap országát akarta felidézni, a népen élősködő papok világát. Politikai versei azonban csak akkor váltak értékesekké, ha a korszerű indulatot tiszta emberi megindultság színezte át, mint pl. „A szegény jobbágy”-ban. A néplap szerkesztését rendkívül komolyan vette. Az irodalmi részt ő állította össze, ez mintaszerű is volt. Politikai cikkeiben kitűnő példáját adta a néppel saját nyelvén szóló közírásnak. De a vezetés kicsúszott kezéből; Szalontáról csak levelekben elégedetlenkedett. A forradalom vihara közben mind pusztítóbbá vált. „A Nép Barátja” egyre izgágábbá. Az aggódóan lelkiismeretes költőt kínzó elégedetlenség gyötörte; félt, hogy „népcsaló” színében tűnhetik fel; szakított a lappal. A láthatár egészen elsötétedett körülötte: „a kétségbeesés lett reménysége”. S a küzdelem, „mely világcsoda” volt, elbukott.

A FORRADALOM BUKÁSA Arany anyagi összeomlását is jelentette. Állását elvesztette, ingó vagyona Kossuth-bankóban volt, pár hold földön kívül semmijük sem maradt. „Több héten keresztül, egész éjszakákat átvirrasztva, felöltözötten... várták az elfogatásra megjelenő katonaságot s e rémítő helyzetben testileg-lelkileg már-már végképpen kimerültek”, halljuk sógorától. Az anyagi gondnál azonban jobban súlyosodott rá a lélek válsága. Már a harc idején

is inkább a kötelesség, mint a hit tartotta fenn: Debrecenben s Pesten közéről látta a vezéreket s e közelség kiábrándította. S a nép? „Szökünk uram, szökünk?” kérdezte tőle egy paraszt, mikor bujdosásnak indult. Barátja, lelkének jobb fele eltűnt, az írók bujdosnak, Vörösmarty elkárhozott lélekkel hasztalan kiáltozta be a nagy végtelent, Széchenyi Döblingben őrvongott. Arany lelkén ismét eláradt a reménytelenség maró füstje.

A világ rendje nemcsak benne változott meg, hanem körülötte is. Az ország elnémult, a forradalmi nemzedék legjava börtönbe, számkivetésbe jutott, vagy elpusztult: „Ime, a szép tavasz kiesett az évből.” A nemzet minden megaláztatás és keserű dac ellenére is békére vágyott, arra, hogy az elhibázott forradalmat felszámolják. A harcok és hősök emléke áhítatos ragyogással fénylett, de a jövőt, a roppant nyomás alatt mégis csak kibontakozó életet, csupán a megfontoltság és fegyelmezettség óvhatta meg a teljes pusztulástól. Kemény Zsigmond éles bírálattal ihlette a forradalmat s az önmagábanállás, az önismeret keserű kötelességére figyelmeztette a nemzetet.

A csapás irtózatossá volt, de mégsem bénította meg Aranyt. Könyvei közé húzódott; a bujdosó Degre íróasztala mellett találta. Újra kinyújtotta kezét barátai felé. Szilágyi Istvánnal folytatta a levelezést, Gyulai közelebb került hozzá s Tompával való viszonya most fűződött egészen szorosra. Az irodalmi élet mozdulni kezdett; Nagy Ignác az új Életképek munkatársául hívta, Szilágyi Sándor, a szerkesztő, kéziratokat kért. „Mozogjunk, jól vagy rosszul, célra vagy cél nélkül, az most mindegy”, biztatta maga is Tompát. Rengeteget olvasott s eredeti munkái is szaporodtak. A költői hivatás hite, melyet Petőfi szított fel benne, most még átsugárzott kedélye mély boruján. Munka és lomha melabú, önbizalom és reménytelenség küzdelmében az ötvenes évek elején még az alkotó erők maradtak győztesek. A súlyos lelki válság csak akkor következett el, mikor a „nép költőjének” magatartása lassanként hitelét veszítette a költő szívében s a sorsához és egyéniségéhez illő új szerepét még nem találta meg.

A szabadságharc utáni pár év Arany lírájának első virágkora. Fiatalságának „zsengéit” elégette. A szerkesztők kívánságára ugyan újra megpróbálkozott kisebb versekkel, de úgy érezte, „mintha elveszne markában a finom ujjakhoz alkotott lyra.” Az ő igazi otthona más égöv alatt volt: a szerelem és a családi élet jótevő melegét csak éreznie lehetett, e csendes boldogságról alig tudott énekelni. Szerette saját életét bizonyos magaslatról nézni; személyes lírája csak akkor szakadt fel, mikor a fájdalomtól sikoltania kellett, vagy amikor a melabú édes mérge ömlött szét tagjaiban s a bánat mámora megoldotta nyelvét. Petőfi nyomán ő is írt gúnyoros, humorizáló és lelkesítő verseket, de gúnyja akkor még görcsös, humora nehézkes, lelkesültsége kissé feladatszerű volt. A szabadságharc előtti években csak egy-két népdala emelkedett ki lírájából; az érzés és kifejezés lebegő, rebbenő könnyedségét csak öregkorában érte el.

A természetének megfelelő lírai kifejezésformákat nem találta meg azonnal. Azok a versek, amelyekben először szólalt meg a sajátos Arany-hang („Álom és való”, „Válság idején”), még elég alaktalanul vegyítették a nagy eszmék kultuszát, a természet sugallatait s a szív szorongását; plasztikus képek s az ösztön mélyéről felbukkanó látomások gomolyogtak a nehezen mozgó sorok között. De már ezekben világossá vált Arany természetének legjellegzetesebb vonása: szemérmessége. Szerette elburkolni magát; érzéseit, hevületét lehetőleg személytelen motívumok mögé rejtette. Ez az elszemélytelenedő megindultság legméltóbb tárgyait az örök eszmékben s az emberiség nagy szellemeiben találta meg. „A költő hazája”, a „Domonkos napra” az előkészületet, a „Dante” nyugodt képei és méltóságteljes zengése a megtalált formát jelentették, azt az ünnepélyes, emelt hangot, amely teljes gazdagságában későbbi ódáiban bomlott csak ki.

Izgatott kedélye azonban most még közelebbi tárgyakat keresett. Így keletkeztek azok a versek, amelyekben látszólag csak egy-egy tájat, helyzetet akart ábrázolni, a tárgyakra boruló légkör nyomása, a szavak különös izzása azonban rendkívüli érzelmi felajzottságot sejtetett. A „Télben” hűvösebb borongó fényei, „Az elhagyott lak” sűrű, balladás légköre, „A pusztai fűz” tikkasztó, sivár forrósága: e képbe burkolózó líra remekművei. Arany művészi nyugalma akkor még inkább az ész parancsa volt csak. A „Fiamnak” s az „Ősszel” nyugalmat színlelő soraiban fegyelem és indulat e folytonos villódzása ragad meg. A fájdalom és kétségbeesés azonban néha teljesen elhatalmasodott; a lélek egy-egy pillanatra megfélemedezett a tartózkodásról s a „modern, magát emésztő Arany” meztelenül mutatta meg magát: az „Évek, ti még jövőendő évek”, a „Visszatekintés”, a „Hiú sóvárgás” és a „Mint egy alélt vándor” költészetünk leg-személyesebb s legkeserűbb feljajdulásaihoz tartoznak.

Mélabúja egyre mélyebb lett. A kételkedés lassú tüze, mely ifjúkorától kezdve ott lappangott lelke mélyén, sercegve égni kezdett. Az egyensúlyát veszítő kedély körül visszajára fordult az egész élet. Egy évtizeddel azelőtt még csak a korteskedő helyi hatalmasságoktól undorodott el; a szabadságharcban a nemzet hőskölteményének fonákját látta meg; keserősége most az egész világ ellen fordult. Az ember? „Az ember önző, falékony húsdarab, Mikép a hernyó, telhetetlen, Mindég előre mász s - harap.” S a jobbak tiszta álma? „Hiú szándék! veszett erő Ily küzdelemre szállani, Megáradott nemes lelkek sziklába vert hullámai! A megkövült gonoszságból, Melynek tövén kihaltok, Nem érdemes, ha mit talán Századokig lenyaltok”, írta a békekongresszusról 1850-ben.

Ekkor találkozott ismét Byronnal. Ez a démoni lángelme már előbb is feltűnt szemhatárán, de Petőfi tündöklése elhomályosította. Most azonban Osszián ködei szálltak fel s a sűrűsödő homályban megint csak Byronhoz kanyarodott vissza az út. Befolyását egy ideig inkább csak a költői eszközökön vették észre. Arany is azt látszott hangsúlyozni, hogy „inkább formagyakorlat végett” utánozta Byron szeszélyes, tömény szavakkal s robbanó rímekkel telt előadásmódját. Valóban, a modern „költői beszély” mintáját nála találta meg. A lényeg azonban nem ez volt. Petőfi lelke vidámságát szabadította fel, Byron az ösztönei mélyén élő démoni erőket. A „Katalin”-ban, „geniusza talányá”-ban, még inkább a forma új fénye vonta magára a figyelmet, Péterfy úgy látta: „Arany sehol sem annyira pusztán virtuóz”, mint itt. De az éjszakába burkolt rémmesén a lélek és a táj végzettel átitatott levegőjén már ebben a műben is áttetszett az elbeszélő formába öntött líra.

Ez a lírai mélyréteg teljes erővel feltört a „Bolond Istók”-ban. „A munka nagynak volt kezdve”, de határozott alakot nem öltött soha. A vázlatokban egy végletes keserűség kereste a kifejezés megváltását. Egyszer úgy látszott, a mostoha körülményekbe fúló tehetség története készül. Az első stanzák könnyek közt mosolygó mélabúja még a humor tűnékeny szivárványát lehelte az elboruló égre. Az önmaga fonák helyzetén évődő Arany azonban a környező világra is mindinkább kiárasztotta keserűségét; a tervekből egy sötétebb és epésebb magyar „Holt lelkek” körvonalai kezdtek kibontakozni: „bár eltorzított, de hű rajza a magyar élet sokféle oldalainak”. S amint az első ének haladt, az életfájdalom egyre véresebb hullámokban szakadt fel: a részeges csősz hajadon leányától a halál szomszédságában, piszkos nyomorban világra jött gyermek, akit az árokpartra vetve találnak meg a cigányok, az egész élettel szembe forduló kétségbeesés hőisévé kezdett növekedni.

Az életösztön védekezett; Arany abbahagyta a sötétbe futó művét s csak később folytatta, mikor már eljutott a végső bölcsesség megnyugvásához s Byront „hajótörött lángelmé”-nek nevezhette. Most vissza- visszatért családjá körébe, gyümölcsfái közé s a költészet vigasztaló álmaihoz. A „Téli vers”, „Juliska elbujdosása”, „Itthon”, „Ősz végén”, „Enyhülés”, „Vígasztaló” a megnyugvást talált kedély egy-egy könnyű, fellélekző mosolyát villantották fel: „Nem

törlik a szenvedő szív oly könnyen darabbá, Csak ellágyul s az örömré Lesz fogékonyabbá.” Ez a felhők mögül átkéklő méla derű vonja olyan meleg és otthonos fénybe a „Családi kör” boldog békéjét, ez játszik vidámabb surranással „A hegedű”, „A fülemile” és „A bajusz” tréfás képein. A költő Petőfi és Byron nyomán megpróbálta átlépni határait, de megint csalódott. „Az az ábránd - elenyészett, Az a légvár - füstgomoly” lett s nem maradt számára más, mint a „szerelemnek, szeretetnek holdvilága”. De ez ismét megerősítette: „A fehérre meszelt fal, csinos udvar, barátságos szoba, hol mindenütt gondos női kezek nyoma látszott, a nyugodt házigazda, derült gazdaasszony, vidám gyermekek sejtették, hogy a vén fa, mely a lak fölé védelmezően terjeszkedik, több kincset rejt, mint sok palota büszke boltívei”, jegyezte fel Gyulai, midőn 1850-ben Erdélybe utaztában, meglátogatta.

A „Bolond Istók” szokatlan modora „semmi figyelmet se gerjesztett”; Arany kétkedni kezdett: „Vajjon minden rápazarlott erőm s időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség?” Amint tehát lassanként behúzódott a maga otthonosabb világába, előadásában is visszakanyarodott ahhoz a stílushoz, amellyel első nagy győzelmét aratta. Hozzáfogott újra, hogy elkészítse a hidat a „Toldi” és a „Toldi estéje” között. Erre a munkára még Petőfi ösztönözte s az ő biztatására meg is írta a „Daliás idők” első énekeit, amelyekben az álöltözetben népe közt járó király, a bő szívességgel vendéget látó Rozgonyi s a vendégek körül sürgő-forgó Piroska egy hamvas magyar idill alakjaiként keltek életre. Az eszközök azonban elégteleneknek látszottak; Arany hosszadalmas tanulmányokba fogott; a történelmi realizmus mindinkább föléje kerekedett a népmesei elbeszélőkedvnek. De Geszten, a park fái alatt, egy csendes kerti házban, még egyszer feltárult a régi idill világa, a költő a „Daliás idők” ötödik énekét írta, Toldi anyjának háztűznéző útját. A megszokott eszközökkel gyorsan dolgozott, játékos kézzel, könnyű színekkel felvázolta a „Jóka ördöge” burleszk jeleneteit s hozzáfogott „A nagyidai cigányok”-hoz.

Ez egyetlen terjedelmesebb műve, amelyet a szabadságharc utáni években befejezett. Lezárója is első korszakának. A népies elbeszélő hang, amelyen először tudott méltón megszólalni, még egyszer felcsengett, de már rekedten, mintegy önmagán gúnyolódva. A „nép költője” még egyszer felemelkedett s körüljáratta tekintetét a magyar világon, de már csak a kiábrándító valóságot látta. A négyénekes „hősköltemény” Nagykőrösön készült el, ahol Arany ismét erősebben érintkezésbe került a megváltozott közszellemmel. A közelmúlt feltámadt s valamiképpen tisztázni kellett vele való viszonyát. A forradalomból kiábrándult. Már 50-ben feltűntek előtte a maga „Nagy Szatírá”-jának körvonalai; a „Furkó Tamás” azonban, melyben „a forradalmi bramabarasok hőstettein akart nevetni” abbamaradt, az olyanféle versekben pedig, mint az „Egynémely nagyocska emberre”, nem ért el az, amit mondani akart. 51-ben, Pesten jártában, találkozott Keménnyel, Csengeryvel, Léwayval; azokkal, akik feladatukká tették a forradalom újraértékelését. Forrongó indulatai az elvi bírálat levegőjében lehültek; e kihűlőben lévő harag utolsó villámai cikáztak át „A nagyidai cigányok” kesernyés légkörén. Később a jégverésnek segítő gazda hasonlatával magyarázta a mű keletkezését; ma már tudjuk, hogy annak fanyar hangulata megfelelt a kor szellemének.

„A nagyidai cigányok” volt Arany utolsó nagyobb arányú műve, amely a nemzet egykorú mozgalmából merítette ihletét. Torz alakjai, a gyáva, tág bendőjű és tele szájú cigányok nevetséges hősiessége, a nagyképű, elméletek lováról hadakozó várostromlók suta hadította: mind csak egy másik cselekmény, egy komolyabb mondanivaló jelképes hordozójaként szerepelt. A költő - „Puchheim kardja szívének szegezve” - csak jelképekben tudott szólni. De annak, aki megtalálta a mű kulcsát, világos lett a játék mélyebb értelme, a „pesszimizmus nyelvöltögetése” mögött az erkölcsi megindultság, a forradalom kinövéseit ostromozó harag mélyén a féltő aggodalom s az éles bírálattal javítani vágyó nemzetnevelő akarat. A költemény

ismét bizonyosságát adta Arany biztos megfigyelő és ítélőerejének, de annak is, hogy költői magatartása átalakulóban volt.

A „NÉP KÖLTŐJÉ”-nek szerepe nem rázta fel természetének egész körét. Kétségeskedő egyéniségéből hiányzott is a harcos fanatizmus. „Vágytam a függetlenségre, mégis hordtam láncomat, Nehogy a küzdés végtére Súlyosbítsa sorsomat”, tekintett vissza életére 1851-ben. Petőfi eltűntével mindinkább elapadt ez első nagy hivatáseszme eltető forrása. „Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát vesztí; egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posvánnyá lapul vagy iszap és fővénytalajban vész el: úgy voltam én” - jellemezte később ekkori állapotát - „Hajtott a munkaöszön, de nem találtam irányomat.”

A tisztán népies stílus kezdettől fogva nem elégitette ki teljességgel. Többet akart: magasabbat, egyénibbet s mégis átfogóbbat. Már a „Murány ostromá”-ban oly nyelvet szeretett volna teremteni, „amely az irodalmi és népies között mindegy középet tartson”, Osszián, Byron nyomain a modernség és egyéniség útjait kereste; a remekírók művein át a világirodalom forrásai felé nyújtotta ki gyökereit. A régi, győzelmes jelszót különben is teljesen lehetetlenné tették a forradalom után egyre tűrhetetlenebb nyegleséggel feltűnő Petőfi-utánzók. A népies-séget parasztkodássá, Petőfi közvetlenségét szószátyárkodássá aljasították. Gyulai hamarosan megkezdte ellenük csatározásait. „Iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogáncskórót a Parnasszus körül”, fakadt ki Arany is s elkezdte írni élesen támadó, gúnyorosan oktató ars poétikáját: „Vojtina leveleit”. Feltámadtak irodalomnevelői ösztönei is s már 50-ben felvetette egy komoly szépirodalmi-kritikai folyóirat tervét.

A körülötte lévő irodalmi világ is más lett. Az abszolutizmus nyomása megváltoztatta a kifejezés lehetőségeit. A nép vágyairól, a nemzet érzéseiről csak allegóriákban beszélhetett. E felemás műfaj titkát hamarosan megoldotta; a „Ráchel”-ben példát adott a sorok közé rejtett nemzeti fájdalom kifejezésére, azután nem írt több ilyen. Másban kezdte látni feladatát: „A költőnek azért, hogy nemzete előmenetelét eszközölje, nem éppen szükséges a politikától kölcsönöznie eszméket; ő énekeljen, költsön úgy, mintha végcélja nem egyéb volna magánál a költészetnél: már megtette kötelességét nemzete irányában” írta 53-ban Tompának. Nagyszabású, tisztán irodalmi jellegű művek tervei merültek fel akkor lelkében. De Nagykőrösön már nem volt ereje kidolgozni őket.

54 körül elhatalmasodott idegbaja. A betegség nem jött váratlanul. Neuraszténiás alkattal született, kezdettől fogva hajlott a mélabúra. Szervezete a gyengébbek közé tartozott; fiatal-kori tüdőbaja újra és újra „megmozdítá egy kiskörmét”; fej- és fülzúgás kínoztá. Már most feltűnt egyéniségének öreges alapszíne; mintha egész életén át „munkás, vidám öregség”-re készült volna. Szalonta békéjéből kiragadta a forradalom. A tanácsadók s vágya, hogy értéke-síthesse tehetségét, elhagyatták vele „csendes Ermenonville”-jét. A „Toldi”-val belépett az irodalomba, „várakozást keltett” s az első siker lendülete előre is vitte egy ideig. De aztán megtorpant, mint hályogszűrő kovács, mikor öntudata előtt is világos lett, hogy mit csinál. A régi világ összeomlott, az újat gyötrő kétség s hosszú tanulmány árán tudta csak felépíteni. „Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó... nálam termékenyebb író nem lenne”, írta 52-ben Lévainak. Kétségbeesett: „Miért kellett nekem odahagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett?” S visszahullott béna unalmába: „Én idestova irigylem a charlatánt, mert csalásra legalább energiával bír!”

A hosszú vajúdasban most még csak balladáit tudtak megszületni, egyéb kezdeményei csaknem mind töredékben maradtak. Ezeknek jelentékenyebb része azonban már a következő körbe tartozik; a két korszak határaként a „Toldi estéjé”-t kell tekintenünk. Ez ugyan közvetlenül a

„Toldi” után készült, de csak 54 végén jelent meg, átsimítva és kiegészítve. Arany csüggedten bocsátotta útjára: „most már futunk a népiestől”. Pedig a költemény sokkal többet jelentett, mint „egy hangot a múltból”. A mélységesen szubjektív hangulat, a nyelv visszfényekkel gazdagon átítatott sűrítettsége, az alakokon vibráló különös humor rendkívül meggazdagították s át is formálták népies alapszínét. Szigorú, tömör szerkezete, zárt, határain túl nem lépő, semmi korszerű kapcsolatot nem kereső eszmevilága a klasszikus művek időtlen befejezettségét mutatták. A világból kiöregedett hős mögött pedig feltűnt a klasszikus Arany legmélyebb ihletője: a történelem szelleme.

A KLASSZIKUS KÖLTŐ

ARANY PÁLYÁJÁNAK második korszakát két lelki megrázkódtatás határolja: az első 1853 körül kínzó idegbaj formájában tört ki, a másodikat 1867-ben Arany Juliska halála hozta felszínre. Ez a közel másfél évtized külső eseményekben meglehetősen szegény volt. Nagykőrösön mindjárt kezdetben idegennek érezte magát s magánya évről évre nőtt. Lakásgondok, betegség, tanítás és rengeteg dolgozatjavítás: így folyt élete. Eleinte még el-ellátogatott Pestre, Szalontára; fürdőre készült s 55-ben egy nyári hónapot Tompánál töltött családjával. Azután otthon ragadt, „mint a szurok”; „mindinkább elfelejtett beszélgetni”, szinte egyetlen szórakozása maradt, hogy a temetőbe, a poros város egyetlen kies helyére járt sétálni. Az 50-es évek vége felé meginduló irodalmi szervezkedést csüggedten nézte, tétovázva, hogy otthagyja-e „az ismert rosszat” az ismeretlen új vállalkozásokért. De mind több baráti hívás hallatszott feléje; 58-ban akadémikus lett; 60-ban az újraéledő Kisfaludy Társaság igazgatójává választották; lapindításra is engedélyt kapott. Családja jövőjét biztosítva látta s felköltözött Pestre. Ismét csalódott. Igazgatás, szerkesztés újabb „robot”-ot jelentett; a „Szépirodalmi Figyelő” megbukott s 63-ban indított utóda, a „Koszorú” is csak két évig élt. Anyagi gondjaitól megváltotta ugyan az Akadémia, mikor 65-ben titkárává választotta; ez is terhes „hivatal” volt azonban számára. Barátai közt s az új munka izgalmaiban élénkebbé vált ugyan kedélye, de már akkor mindig a szalontai „független nyugalom”-ra vágyott. 63-ban Szalontára adta férjhez lányát s új, nagyobb birtokot szerzett ott. De Juliska 65-ben meghalt s a sírkő, melyet Pestről küldött neki „ábrándjainak záróköve” lett.

„Egyszerű élet ez - írta Önéletrajzában - de mégsem nyugodt, csendes... folytonos küzdés, melyben én voltam a gyengébb fél.” Az 50-es évek közepén úgy látszott, vége van: a sok külső és belső izgalom aláásta egészségét is. A seb, melyet illúzióinak összeomlása s Petőfi elvesztése ütöttek szívére, tovább üszkösödött a Bach-hivatalosság packázásai miatt. „Idomítottak, dressiroztak, abrichtoltak - fakadt ki 54-ben. - De még most sem vagyok hámba való”. Az irodalomból, úgy érezte, kiszorult. Írjon? „De minek? de kinek?” - sóhajtott fel 53-ban; „A nagyidai cigányok”-at ütő bírálatok tövise a szívébe törött. S Kőrösön nem volt más, csak „örök unalom”, tengerre, „hacsak annyira is, mint a Korhány egyik mocsara”, hiába vágyott. Öröklött ideggyengesége elhatalmasodott rajta. „Vannak perceim, mikor szeretnék megsemmisülni, csak hogy az öntudattól meneküljek”, írta Tompának 54-ben s két évvel később: „A mi lehettem volna, az nem vagyok, s ami vagyok, ide s tova az sem leszek már.”

Betegségének hínárjába önmaga fonódott bele, de gyógyulását is magának köszönhette. Mindig szerette az elfoglaltságot; most a munkából orvosságot csinált: „kezdtém valamit s folytatom még ma is - nulla dies sine linea - egy-két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, ami teljesen kielégít... Írok nem taps, nem jutalom végett: írok lelki nyugalmamért.” Lassan, óvatosan mozdult újra: „úgy vagyok, mint aki ösmeretlen mély vízbe lábol, minden lépést félve teszek”, írta Szász Károlynak 56-ban. Kedélyelete tehetsége talány volt számára; most világosan látta, hogy egyensúlyát csak a legteljesebb fegyellemmel tudja megtartani. Az éber önfigyelés lassanként átalakította költői természetét is. Kifejlődött benne a klasszikus költők magatartása: ura akart lenni tehetségének és a mértéktartás, a mesterség és műveltség hatalmait hívta szövetségre.

Az átalakulásban nem kis része volt új barátainak. Tompával évekig csupán levélből ismerték egymást. A Petőfi árnyékában kötött irodalmi barátság később meghitt emberi viszonyná mélyült ugyan, de Tompa keserősége Aranyét is táplálni tudta csak: leveleikben halálra kínozták egymást. E bénító befolyást alig egyensúlyozták a körösi kollégák: Mentovich, Szilágyi

vidám tréfái, Szász károly derűlátása, Szabó Károly tudós komolysága. Az iskola el is népteledett; 59-ben joggal érezhette magát „utolsó mohikán”-nak. De akkor már új egyéniségek hatásának gyógyító áramkörébe került. A jobbak lassan gyülekezni kezdtek; Szilágyi, Pákh, majd Gyulai megindították az irodalmi szervezkedést; a politikai vezérek, Kemény, Eötvös, Deák ismét bekapcsolódtak az irodalmi mozgalmakba. A nagy költőre mindenképpen szükségük volt. S az egyre szaporodó látogatók között megjelent Kőrösön az is, aki Petőfi után talán legerősebben hatott Arany magatartására: Csengery Antal. Deák távoli vezérnek látszott, Keményből az övével rokon ború áradt feléje, Gyulainak inkább mestere volt: Csengery hűvös okosságában, higgadt önfegyelmében s a viszonyokon uralkodó erélyében ismét egyénisége hiányzó felét találta meg. Csengery, Deák jobbkeze, nemzeti klasszicizmusunk szellemi és szervezeti kereteinek egyik megteremtője volt: a „Budapesti Szemle” szerkesztője, a Kisfaludy Társaság és az Akadémia újjáélesztésének egyik legtevékenyebb munkása. Aranyt elsősorban ő vitte fel Pestre s később is ő szólt helyette, ha a betegesen szerény költőnek valamire szüksége volt. Leveleinek hangja nem a régi baráté; Petőfi az ő szívét is „békasó”-nak nevezte volna. De Aranynak most ez a nyugodt férfiaság kellett. Petőfi leveleiben a „nép költőjé”-nek látomása tűnt fel, az új barátokéban a „nemzeti klasszikus” öltött alakot.

Nemzeti klasszicizmusunkon végignyúlik az összeomlott szabadságharc árnyéka. A vezetést lassanként átvevő legjobb szellemek a helyzet képzelődés nélküli megismeréséből kívántak kiindulni. A feladat a nemzet összes felhasználható művelődési értékeinek s teremtő erőinek számbavétele, erőteljes, a magyarság szellemi lényegét példaadó teljességgel kifejező világkép kialakítása volt. A szétszórt népnek Bibliára volt szüksége és pedig nem a harc, hanem a megtartás könyvére. Annak a szellemnek foglalatára, amelyben a nép mély ösztöneinek s a legjobbak erőfeszítésének, a múlt tanulságainak s a jövő tiszta szándékainak, a valósággal számoló józanságnak s a sorssal szembenező akaratnak kellett összefonódnia. A magyarság létének értelmet kellett adni, európai helyét újra meg kellett keresni, küldetéseszméjét ismét felmutatni. Erre vállalkozott klasszicizmusunk.

Másutt a klasszicizmus az udvari szellem légkörében fejlődött ki: az öntudatosodó Európa legjobbjai mérköztek meg a nagy antik mintaképekkel s a magas műveltség világában alakították ki újra meg újra az eszményi emberség és művészet mintaképeit. A magyar nemzeti klasszicizmusban a mély népi világ erői törtek a felszínre, a nagy közösség életkérdései nyugtalankodtak s egy nemzet igyekezett önmagára találni. Ezért jutott benne a népi és történelmi ihlet, a magyar ember és a magyar táj oly döntő szerephez. De minden nemzeti megkööttsége ellenére mégis klasszikus jelleget képviselt. Azzá tette emberi tartalma és művészi szándéka.

Páratlanul öntudatos és felelősségteljes irodalom volt a cél. Az embert kereste, de nem a különcöt s nem is a tömeget, hanem az erkölcsi egyéniséget: vágy és lelkiismeret, ösztön és öntudat, jellem és sors feloldhatatlan egységét. A művet kereste, de nem a forma szeszélyes játékait, sem nem az alaktalan valóság tükörképét, hanem az alkotást: szerves növekedés és öntudatos terv, érzelmi megindultság és fegyelmező ízlés, az anyagban nyugvó lehetőségek és a nagy hagyománytól megszabott korlátok egyensúlyát. A költő kereste, de nem a fölényes ész-embert, sem nem a költői révület megszállottját, hanem a művész-mestert, aki ura mesterségének és tehetségének, aki nemcsak sugallatait, de műveltségét is beleviszi műveibe, aki ha teremt, nem önmagát leplezi le, hanem a valóságot építi újra, aki nemcsak újat mond, de a régit is megőrzi. Az igazi nagyságot nem valami „monstrum in excessum”-ban látta, hanem az örök-emberi törvényszerűségek megtestesítésében.

Aranyt költői természetének átalakulása mellett a viszonyok is e kialakulóban lévő magyar klasszicizmus felé vonzották. Az elborult lelkű Vörösmarty 55-ben meghalt s a „poeta laureatus” szerepe reá maradt. Senki nem ellenkezett, csak ő maga. Tudta, hogy nemcsak tehetsége

teszi a költőt, hanem hivatásérzése is s ő az új hivatást is inkább kötelességből, mint hitből vállalta. Akadémiai tisztét ugyanolyan pontoskodva töltötte be, mint a tanárságot, költőnek éppoly lelkiismeretes volt, mint családfőnek. Műveinek nagyrésze úgyszólván egy-egy irodalmi programpontra valósított meg, de büszkesége tiltotta, hogy a megoldást „tökéltse”: egyre újabb feladatok felé fordult. Tökéletességre törekedett, de büszkén vállalt korszerűtlensége mélyén örök aggodalom szorongott. Természete és szerepe most sem egyezett egészen s néma belső küzdelmük érezhető volt a korszak minden alkotásán.

A „KLASSZIKUS KÖLTŐ” felé forduló átmenetet a balladák mutatták meg. Arany körösi életéből hiányoztak az eleven benyomások; mélabúja s fájdalma leveleire korlátozódott; a költészetben mindinkább méltatlannak érezte magához a panaszt. De nyomott hangulata mégis kifejezést keresett. Nagyobb arányú művek kidolgozásához nem volt még elég ereje és önbizalma, az alkotás vágya s a kötelességtudás mégis munkára ösztönözték. Így találta meg azt a műfajt, amelyhez környezetében s olvasmányai közt is elég tárgyra akadt, amelyben lelkének boruja személyes színezet nélkül is előmölhetett s amelyhez elég volt az alkotóörök rövid megfeszítése: a balladát. A magyar irodalomban Kölcsey honosította meg ezt a műfajt, amely a 19. század folyamán a műkedvelő irodalom kedvencévé vált. A romantika sejtelmes hangulat-lehetőségein kapott, a hazafias költők nemzeti-hősi szónokiassággal töltötték meg, a polgári érzelmesség melodramatikus elemeit értékesítette. Arany már a 40-es években kísérletet tett arra, hogy megnevesítse.

Az „ach-os és oh-os” német minták helyett először a népköltészet útján indult meg: a „Varró lányok”, a „Szőke Panni” e kísérlet emlékei. A székely népballadákat azonban akkor még nem ismerhette, a „Fehér László”-féle alföldiek pedig túlságosan is egyszerűnek látszottak. Így próbálkozott a romantikus történelmi ballada megújításával („Rákócziné”). A műfaj német mestereitől is tanult egyet-mást, igazi mintaképeit azonban a skót balladákban találta meg. De most is inkább csak az előadásmódra s a szerkezet sajátosságaira figyelt. Már a „Rozgonyiné”-nak, első „skótos” költeményének hangja egészen az övé volt, az „Ágnes asszony”-ban és az „V. László”-ban pedig a műfaj mesterei közé emelkedett. A megtalált forma egy időre megoldatta nyelvét: 53 és 56 között írta balladáit nagyobbik felét.

Ezek a művek, Arany legismertebb alkotásai, csak átmeneti szerepet játszottak fejlődésében. Az új utakra induló költő erejét próbálta, eszközeit tökéletesítette bennük. Igyekezett az összes változatokat kipróbálni: a „Szent László”-ban, „A hamis tanu”-ban a legendás és mondai hangot, a „Török Bálint”-ban a históriás ének, az „Ágnes asszony”-ban a népies életkép modorát fejlesztette tovább, „Zách Klára” s a Hunyadi balladák darabjai szinte az elveszett magyar hősi dalokat látszottak pótolni, a „Pázmány lovag” „udvari” stílusának első remekét jelentette. Azon volt, hogy egyre jobban megnehezítse a különben sem egyszerű műfajt. Több cselekvényt futtatott egymás mellett („Szondy két apródja”); a kereteket egészen szűkre szorította; a belső tér feszültségét a végletekig felfokozta; a történés székhelyét mindinkább a lélekbe helyezte át; a nép babonás sorsérzését mély erkölcsiségű, lélektani alapú, tragikus szemlélettel helyettesítette; a balladai homályt Rembrandt-fényű, erősen drámai jelenetessé formálta át. Mindez rendkívüli kifejezőművészetet kívánt. S valóban, a balladák tömény, sokrétű nyelvét mértőfölked választották már el a Toldi világos egyszerűségétől. A szavak megolvadtak s újra ötvöződtek, irizáló hangulattal szívódtak át, vagy ércesebb pengést nyertek; a rímelés bonyolulttá lett, a vissza-visszatérő sorok mond újabb értelem sugárzásában változtatták színüket (Bor vitéz).

A nyelv és forma ragyogása Arany virtuóz voltára terelték a figyelmet. Pedig ezek a művek is lényének mélyrétegéből buktak fel: magjuk, „a csira, melyből az egész egy díszes virággá fejleszthető ki”, alaphangjuk, „az első, még homályos eszme felködlésénél már ott levő ritmus,

dallam”, a zseniális ösztön ajándéka volt. Nem teremtő ösztöne, hanem tájékozódást kereső öntudata vett új irányt a ballada-évek idején. Úgy érezte, ösztöne eddig félrevezette. A „korszerű”, „világnézeti” költészetben nem hitt többé, a népszerűséget nem tekintette igazolásnak. Amiben még bízni tudott, a művészet szabályai voltak. Ismét visszatért azokhoz a remekírókhoz akik az emberi lélek örök színjátékait ábrázolták s a szépség időtlen titkait fűrészték. Petőfi helyére Shakespeare, Byronéra a nagy epikusok léptek. Már a „Toldi estéjét” sem bocsátotta volna sajtó alá, „ha utólagosan, a művészet törvényei szerint felőle magának megnyugvást nem szerzett volna.” Érezte, hogy munkásságának egy fejezete lezáródott. Összegyűjtötte s 1856-ban megjelentette kisebb költeményeit.

A kötetről megjelenő bírálatok tanulmányokká bővültek; helyét a legnagyobbak között jelölték ki s a „népköltő” neve helyett a „nemzeti költőt” ajánlották. Rámutattak műveltségére, tiszta ízlésére, mesterségbeli tökéletességére, nyelvi hatalmára; „tudalmasságát” az egyre vadabban burjánzó őstermészetesség ellenében már-már túlságosan is hangsúlyozták. Felismerték, amit maga is költészete legfőbb értékének tartott, azt, hogy képes volt „formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni” s megtalálni „ama belső formát, amely a tárggyal csaknem azonos”. Erdélyi a sokak által előkészített új irodalom kezdetét látta műveiben; „az ő nekünk, a mi Goethe a németeknek”, hirdette Csengery. A dicséret feszélyezte a költőt, az ünneplésből kihallatszó várakozás nyomasztólag hatott rá: „a magasztalás nem hogy elkényeztetne, de fáj, mint amelyet csak kevésbé érdelek a multa - és nincs reményem megérdemelni a jövőre nézve” írta 57-ben Szemerének. Tudta jól, hogy „az ő könyve még nincsen megírva”. Újra meg újra visszatért lassan növvő eposzi terveihez. Ezekben alakult ki igazán új költői szemlélet- és ábrázolásmódja, ezekben vált mind mélyebbé és gazdagabbá e korszakának két nagy tárgyköre: az emberi lélek és a történelem.

A lelkiélet ábrázolása már a Toldi-nak is főerőssége volt. Arany most a testre kiülő lélek rajzát tökéletesítette olyanféle kis remekeiben, mint pl. „Az öldöklő angyal” lakodalmi tánca, vagy a halott Attila mellett felébredő Mikolt feledhetetlen jelenete. Toldi mindvégig paraszt suhanc maradt, egyszerű jellem. Helyét egyre bonyolultabb alakok foglalták el; a költő a kedély mind mélyebb rétegeibe hatolt le. Balladáiban a lélek örvényeivel helyettesítette a babonát, a történés mozgató erőit hősei jellemében mutatta meg, ide ágyazta be a bűn és bűnhődés, az egyénre lecsapó sors kérdéseit. Lélekrajzának gazdagodása azonban nagy epikai műveiben vált a maga teljességében láthatóvá. A „Daliás idők” 54-beli második változatát ez az egyre árnyékosabb lelki táj tette olyan izgatón érdekessé: a tervezett „népies eposzeiá”-ból mindinkább kibontakozott a versekbe ötvözött lélektani regény. De az alakuló költeményben még túl sok motívum fonódott össze: a terebélyesedő korrajz elnyomta a főhőst, „a fátum nagy eszméje” ellentmondásba került az egyénítő jellemfestéssel. Elégedetlenül abbahagyta hát s a hunn mondákhoz fordult.

A nemzeti hősköltemény hagyományos eszméje már 47-ben feltűnt előtte, de akkor Dózsáról akart írni, a jelen elégedetlenségét a múlt gyűanyagával táplálva. A forradalom utáni csendben azonban mindinkább elmerült a történelem szellemébe; a romantikus költő önkénye helyet adott az „eposzi hitelt”, a szentesítő hagyományt, a múlt valódi képét kereső, beleélő elmélyedésnek. A „Csaba királyfi” első terve (1852) még tele volt korszerű vonatkozással, a következőkben egyre átfogóbb erejű lett a jelképiség; az idegenek ármánykodása jelentőségét veszítette s a mondák ködéből a nép végzetét hordozó hősök alakjai emelkedtek fel. A múlt és jelen egymásbamosódtak; „A tetétleni halmon” álló költő előtt feltámadtak a rég alvó „honkeresők” s az alföldi vidék mozgalmas történelmi tájja változott. A „Keveházá”-ban még volt valami ossiáni fátyolosság, a hang uralkodott a tárgy fölött (Gyulai) a Csaba-trilógia második töredékének (1855-56) nibelungi strófáiban azonban már az a hangulati zsúfoltsága mellett is áttekinthetően tiszta és nagy tárgyat méltón szolgáló nyelv szólalt meg, amelyik később, a

„Buda halálá”-ban végleges formát nyert. Munka közben a terv minden eddiginél nagyobbra nőtt. Arany művei hosszú, szerves növekedés eredményei voltak, ezt is évekig hordozta még. Válogató lassúsággal gyűjtötte hozzá az anyagot, új és új csiszolással tökéletesítette az elkészült részeket.

NAGY NEMZETI TÁRGY, tiszta lélekrajz, tárgyilagos ábrázolás és nemes formaművészet: e mozzanatok jelentőségének fokozódása megmutatta, hogy a klasszikus művész magatartását Arany nemcsak kívülről kapta, hanem maga is készült rá. Önművelő szenvedélye, éber tanulékonyága s önbizalmának csüggettsége korán kifejlesztették hajlamát, hogy ösztönös hevületét műértő mérlegeléssel ellenőrizze. Amint annak idején a népiességet, most a nemzeti szellemű klasszicizmust tette „studium tárgyává”. De most is inkább a valóságot figyelte, elméletek helyett nagy mintaképeit tanulmányozta; az alkotó művész érdeklődésével, aki a legjobb megoldásokat akarja megtanulni s az öntudatos válogatóéval, aki több mintát keres, hogy önmagát el ne veszítse. Az erős művészi öntudatosság mind szigorúbbá tette: „a szabadságot ahelyett, hogy terjeszteném, egy idő óta mind összébb szorítom”, írta 1857-ben. Művei már alig keresték a korszerűséget; munkásságát az alkotások büszke szórványossága kezdte jellemezni.

De az irodalmi szervező szerepére is készült. Kőrösi magányában a legjobbak megbecsülése sugárzott feléje; költői elsőbbségét ellenvélemény nélkül ismerték el. A baráti unszólások s az ötvenes évek végén támadó irodalmi mozgalmak megint feltámasztották nevelői hajlamait. 57-ben felvetette egy Kazinczy Társaság tervét: „Társaság kell nekünk, szépirodalmi társaság. Másképp a széthúzó törekvések disszolúciót idéznek elő. Vissza kell adnunk tekintélyt a kritikának... központot kell alkotnunk e chaoszban, mely körül a jobb elemek csoportozzanak”. 58-ban az újra engedélyezett Akadémia tagja lett; a következő évben, a Kazinczy ünnepségek idején, elfoglalta székét s egy hetet töltött Pesten, Csengerynél, aki minden számottevő személyiséggel összehozta. Költői munkái alig haladtak. A „Széchenyi emlékezeté”-ben megmutatta ugyan, hogy az ünneplő ódát is igazi nagy-költészetté tudja fejleszteni, de e viszonylag rövid költeményen is majd egy évig dolgozott. Férfikora teljében romok között állt. Tudta, szabadulnia kell Nagykörről s úgy érezte, ha „éneklőből énektanár” lesz, „még talán az irodalomnak is lehetne használnia”. Elvállalta a Kisfaludy Társaság igazgatását s megindította a „Szépirodalmi Figyelőt”.

A dolgot most is másként képzelte el. A Társaság jövőjében, „múltját tekintve”, nem nagyon bízott ugyan s a lappal kapcsolatban annyit kétségeskedett, hogy Csengery is elismerte rosszkedvűen: „kedélyed és szertelen lelkiismeretességed nem szerkesztőnek való”. De a valóság mindennél kiábrándítóbban alakult. „Furcsa kompánia ez a Kisfaludy Társaság” - írta csakhamar - „5-6 új emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas” s később: „a Társaság ügye rosszul megy, nem is merek fizetést kérni”. A munkatársak cserben hagyták: „Hol egyik rovat nincs, hol a másik, majd főcikket, majd kritikát kell írnom, majd külföldi irodalmat teremteni elő, majd novellát fordítani, aztán a heti pletykát összeszedni, a lapot korrigálni, beküldött rossz verseket olvasni”, panaszkodott már 61-ben Tompának. Csakhamar megindultak az ellenpárt támadásai s a polémia tüze a munkatársak csoportjára is átcapott: Szász Károly és Gyulai vitájában neki kellett igazságot tennie. De a kényszerűség felfokozta munkaerejét és türelmét. Egyéniségének két alapvető vonása: időnként feltámadó s meglepő mértékű munkabírása és tapintatos, okos pedagógiai érzéke ismét kibontakozott.

Az igazgatás rengeteg munkával járt. Az újjáalakult Társaság megerősítése, a pártoló tagok intézményének kibővítése, a tagok s érdeklődők kívánságainak elintézése mellett neki kellett összeállítani a Társaság munkarendjét s szorgalmaznia annak végrehajtását. Üléseket rendezett, kiadványok sorát gondozta, levelezett, nyilvántartott, könyvelt, tárgyalásokat folytatott.

Tomori Athanáz, az első teljes magyar Shakespeare-kiadás pénzelője, reá bízta a sorozat szerkesztését s hogy a Társaság magáévá tette az ügyet, a szervezés mellett a bírálás, korrigálás nagy része is reá maradt, sőt fordítást is kellett vállalnia. Lelkiismeretességére jellemző volt, hogy egy-egy megbírált fordításhoz 2-300 részletjegyzetet is fűzött. Madách Tragédiáját is pl. szerzőjének kérésére, sorról-sorra átsimította. Folyóiratainak nagyrészt is magának kellett megírnia; egyes közleményeket háromszor is átjavított. Mégis mindent pontosan, idejére elvégzett s az első években még költői terveinek kivitelére is szakított időt: 1864-ben megjelentette a „Buda halálát”.

Ez évek termésének nagyobbik felét azonban prózai munkái tették: bírálatok és tanulmányok. Arany nem termett irodalmi agitátornak; prózája a tudósé volt, magatartása a magyarázó mesteré. 1852-ben ugyan még ő is felháborodva kiáltotta: „Dorong nekik és polémia!” s „Vojtina levelei”-nek és a „Sárkány”-nak csípős szavainál élesebbeket is mondott az irodalom mezei hadairól. Bírálatában azonban csaknem egészen elhalkult a támadó hang. Egy-két tömör mondatban rendesen kifejtette az alkalmyszerűen felvetődő elvi kérdéseket, aztán szigorúan a tárgyhoz szólt. Nem „tette ki előre a rőföt,” hanem kezébe vette az egyes darabokat, megmutatta szerkezetük fogyatékoságait, rajzuk tétovaságát, ötvözetük hibáit, nyelvük botlásait; példákkal oktatott. Harmadrangú költők verseivel is elbajlódott, mert tudta, hogy ezekben nyilatkozik meg az átlagízlés. Minden jó szándékot megbecsült s a műkedvelők félszégeivel szemben is türelmes tudott lenni. Ezért vált hatása csak mások közvetítésével általánosabbá. Folyóiratai, a 63-ban megindított, szépirodalmibb színezetű „Koszorú” is, megszűntek. Elveit csak Gyulai kemény harcai tették később klasszikus ízlésünk törvényeivé.

A mesterségbeli elemek értékelése, az egyéniség és mű tiszteletbentartása, az elemzés részletessége és tárgyilagossága nyilatkozott meg tanulmányaiban is, logikus rendszeralkotás erejével s a korok és ízlésáramlatok sajátos jellegét kiemelni tudó történelmi érzékkel kiegészülve. Ezek a munkái mind alkalmyszerűek voltak. Egy részük közvetlenül költői gyakorlatához kapcsolódott. 1854-ben befejezte az asszonáncról szóló értekezését, 56-ban összefoglalta vizsgálatait „A magyar nemzeti versidomról”. A népies irodalmi mozgalom fejlődését akarta megrajzolni, sajnos csak töredékes vázlatában: „A magyar népdal az irodalomban” címen s az elveszett magyar hősi énekek hagyományát keresve, kifejtette felfogását „Naiv eposzunk”-ról. Az Akadémiának szánta Bánk-Bán-tanulmányait, de aztán mégis „Zrínyi és Tasso”-val, az első igazi összehasonlító irodalomtörténeti értekezésünkkel foglalta el székét. Folyóiratainak készítette Gyöngyösy, Orczy, Gvadányi, Baróti-Szabó és Ráday írói arcképeit s nyelvészkedő írásainak első sorozatát. E tanulmányok nagyrésze nem volt igazán szívügye, egyesek töredékben is maradtak. Megmutatták azonban rendkívüli műértő képzettségét. Bennük nyilatkozott meg teljes gazdagságában az egész világirodalmat átfogó műveltsége, bennük tudatosította s fejtette ki klasszikus ízlésének elveit.

A KLASSZIKUS SZELLEMISÉG nem lehet egy ember műve. Eleven hagyomány és formálódó jövő fonódik össze benne, hordozói olyan társadalmilag s műveltségileg kiemelkedő kör tagjai, amelyben egy-egy művelődés belső értelme öntudatosodik s amelyből annak mintaadó törvényszerűsége ismét szétsugárzik. Az európai irodalmak klasszicizmusai virágkorokban fejlődtek ki; fegyelmük a gazdagság mértéktartása, az elegancia udvari erénye volt. Arany klasszicizmusát is átszínezte egy ilyen közösség szelleme. A csoport a kor magyar művelődésének legkiválóbbjait egyesítette; de pótolhatta-e a Kisfaludy Társaság vagy az Akadémia egy igazi udvar fényét? Adhatott-e a költőnek önbizalmat és erőt a kor, melynek tavasza elfogyott s nyarát az elnyomatás ködei tették terméketlenné? Szervesen fejlődő nemzeti klasszicizmusunk ifjúsága Petőfivel együtt elmerült a szabadságharc örvényeiben; férfikorának politikai vezére a „remény nélküli munka” hőse Deák lett; Arany mellett legmélyebb és legátfogóbb tehetsége: a tragikus lelkű Kemény, csak szívén eszével zsarnokoskodva tudott

formát adni gomolygó látomásainak s természetének sötétebb erői végül is elragadták. Arany fegyelmen is érezhető volt valami kényszerítettség. Amint elvi vizsgálódásainak előterébe lassanként a mesterség kérdései nyomultak, költészetében is mindinkább a kifejezés tökéletességére s nem az „élet” intenzitásának fokozására törekedett.

Petőfi mellett s a Toldi mámorában még nagyon sokra értékelte a szabad költői eredetiséget; a természet gyermekétől, a néptől vett ő is ihletet. Csakhamar rájött azonban, hogy a népköltészet csak kiindulópont lehetett: „Öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealizmusból kivett. De... maradjon illő határai között.” A pusztai zsenialitásban sem bízott azonban s mind határozottabban vallotta: „A költészetben, mint minden művészetben többé kevésbé mindnyájan utánzók vagyunk.” A világirodalmi érvényű mintaképek nyomán tudatosította reálidealizmusát. Nem tartozott a valóságban elmerülő naturalisták közé; a tiszta ábrázolást kereste: „nem a valót, de annak égi mását”; nem a képzelet kalandjait, hanem az élet átképzését; nem önkényt, de törvényszerűséget; nem játékot vagy harci lobogót, hanem önmagában zárt művet. Okos és éber költőiséget kívánt, az alkotás józanságát. Az őserő rajongói lebecsülték ezt, pedig szent józanság volt: győzelem a feltörekvő anarchián, rend, amelyet csak az önfeláldozó mértéktartás tett lehetővé.

Új környezetében, ha érték is erős lírai benyomások, nem igen beszélt róluk. Ő, ki „a mámort került”, most szégyennek érezte a fájdalom mámorát is, a nagy költészethez méltatlannak a lélek kitakaródzását. Apai gyengédségének mondhatatlan bájú sóhaja: „Juliska lányomhoz”, még körösi éveinek végén szakadt fel szívéből, midőn az ifjú lélek arcán először tűntek fel a közelítő halál árnyai. Akkor írta a „Bolygó zsidót” is, amelynek izgatott soraiban még a maga üldözöttsége nyugtalankodott. De Pesten már a nemzetet lelkesítő érzéseket és eszméket énekelte méltóságos ódáiban („Rendületlenül”, „Magányban”) s oktatni akart újra megkezdett ars poétikájával (Vojtina II.) Önmagáról ezután hosszú ideig csak apró, alkalmi szösszenetekben, némasága idejének e furcsa, fanyar humorú vers-morzsáiban ejtett egy-két szót. Környezete a nagyszabású alkotások folytatását várta tőle s maga is beletörődött: nem lírikus ő, hanem epikus. Ismét elővette félretett töredékeit. A „Toldi szerelmé”-hez új tanulmányokat végzett s a népiesnek tervezett mű egyre történelmibb és lélektanibb lett. Megírta, illetőleg elkészítette lovagi, udvari és háborús fejezeteinek nagyobbik részét, tovább szötte sok finom epizódját s mind mélyebbé tette lélekrajzát. Igazi, példaszerűen klasszikus művének azonban a hunn trilógiát szánta.

A magyar előidőket felidéző nemzeti hősköltemény megírása több mint egy évszázadon át foglalkoztatta legjobb költőinket. A feladatra, melyet a „Zalán futása” sem oldott meg kielégítően, Arany is régóta készült. „Laureatus”-i polca most mintegy kötelességévé tette, hogy megvalósítsa terveit; erős európai és hazai mozgalmak is támogatták munkájában. A múlt iránt feltámadó érdeklődés soha nem látott méreteket öltött; a történelmi tárgyú költészet virágjában állt. Úgy látszott, hogy az epika hagyományos, kötött formája nem felel meg a kor józan szellemének; a maga eszközeihez ragaszkodó, a forma feszítő erejét, ritmus és rím zenéjét megkívánó Arany mégis kitartott mellette. A tárgyhöz méltóbbnak, nemesebbnek is érezte a kötött, tiszta formát a regénynél; tán időszerűtlenebbnek, de maradandóbbnak. Az avultnak tetsző műfajt teljesen a maga céljai szerint formálta át. A vergiliusi barokk-udvari változat helyett a homerosi, nibelungi, népiesebb színezetű választotta kiindulásul; ez inkább megfelelt a kor realizmusának s szervesen nőtt ki az ő költői gyakorlatából is. A barokk díszlet s a romantikus önkény helyett az „eposzi hitelt” kereste. Kezdetben a költőnek kiindulásul szolgáló régi irodalmi anyagot értette ezen, később a történelmi múlt döntő eseményeiben megnyilatkozó, a mondákban öntudatosodni kezdő nemzetsors élményszerű megragadását. „A valódi époszt nem írják” - mondta - „az valamely nép közös költeménye”. A maga készülő művéhez is fel akarta használni mindazt, ami lényegeset a mondákban és a történelemben csak találhatott.

A mű évtizedekig növekedett, mind nagyarányúbb s teltebb lett. A költő hű maradt a népi világhoz, de érceit újraötvözte; bejárta a történelem tájait, anélkül, hogy a régészet ígézetébe került volna; az élet tényeiből indult ki, de a legkisebb részlet hű rajzát is alárendelte az egész fegyelmének. A stílus alaprétegét a népnyelv alkotta, ebbe szövődött bele a régi magyarság, a Biblia, az epikai hagyomány szólamkincse s mindaz, amit ő maga a kifejezés ihletett perceiben megtalált. Roppant nyelvi műveltsége összefogta az íratlan költészet vegetatív képiességét s a magas irodalom logikus fogalmazási remekléseit. Ugyanígy stilizálta át az egykorú magyar vidéki életet történelemmé; hunnjai az alföldi fálvak világából keltek életre, királyait magyar parasztokról mintázta - mint Rembrandt festette valamikor legszebb apostolfejeit öreg koldusokról. Jellemeibe beolvasztotta a monda, a hagyomány s a történelem minden adalékát is; Attilája Priszkosz Rhetor lapjairól lépett elő, asszonyainak viszályában a nibelungi királynék versengése is feltámadt. De az árnyakat vér lüktette át, cselekedeteiket a lélek erői mozdították; sorsuk nem csatatereken dőlt el, hanem sátraik mélyén s szíveik rejtekében. Az éposz világa zártabb lett, éltető légköre megsűrűsödött; az alakok otthonos közelségbe kerültek a magyar táj és természet gazdag tenyészetével; az époszi istenek is megfogható valósággá váltak, egy egységes költői világ szerves részeivé.

A mese áradása, a képzelet játéka, a kaland és a csoda elvesztették fontosságukat, de a nyelv és ábrázolás művészete sem volt igazában a leglényegesebb. A „Buda Halála” irodalmunk egyik legnagyobb szándékú s legmélyebb értelmű művének első részét jelentette: mozgalmas életképe mögött egy nagyarányú tragikus világkép körvonalai kezdtek láthatóvá válni. A családi perpatvarok, vadászatok, lakomák és harcok mélyén világok mérkőzése bontakozott ki; Attila és Buda sátrai körül a sors fonta hálóját s a testvérgyilkos indulat kirobbanása világhormányzó erők bosszúját idézte fel. Arany tragikus szemlélete a változhatatlan erkölcsi törvény s az emberi szenvedély összeütközésén épült. A világrend, „amaz erős törvény” sors-útja - úgy érezte - más, mint az egyéné, aki nem lehet soha „Isten, alant földjén”. Az összeütközésből kivezető utat a lemondásban, a lét határainak elismerésében találta meg. Az örök rend pártjára állott: „ha a költő mintegy igazat ad a szenvedélynek, ha együtt jajgat hőisével... ha hagyja ugyan bűnhődni, de tisztázza és menteteti... azt költői vagy tragikus igazságtételnek” el nem fogadhatta. Ezt az állásfoglalást páratlanul felelősségteljes erkölcsi érzéke szabta meg; ösztönei mélyén azonban más élt: a mindent elsodró világ-fátum élményének reménytelensége. A „Buda Halála”-ban a nagy egyéniség pusztulását azért és úgy mutatta meg, hogy szemünket az időtlen csillagokra irányítsa. De a megnyugvás nem volt végleges: élet és törvény tragikái összhangja felbomlott, a költő nem bírta tovább; elhallgatott s midőn újra megszólalt, homlokáról már nem a sorssal mérkőző akarat büszkesége, hanem a szelíd humorú bölcsesség könnyes derűje sugárzott.

A kor nem értette meg az éposz mélyebb értelmét; a műértők köre is elsősorban művészi elemeit értékelte. Arany, aki az egész nemzetnek s nemcsak az esztétikusoknak szánta művét, elkedvetlenedett. Az az alkotás tehát, amely nemzeti klasszicizmusunk művészi és erkölcsi világképének példaadó kifejezője lehetett volna, töredék maradt. Jellemezhetné-e valami jobban e klasszikus világ belső válságát? Valóban mély szakadék választotta itt el a tervet a valóságtól, a vágyat a teltségtől. Nietzsche szava a görög szépségről: „nincs igazán szép felület szörnyűséges mélység nélkül”, erre a művészetre is áll. De milyen más a magyar és a görög mélység! Ott az élet szabadon rohanó folyama, amelyből tiszta magasba szökik fel a mű, itt folytonosan önmagát nyelő örvény, amely feldobja s elbuktatja az alkotást, ott a szépség diadala a születés és halál döbbenetén, itt gyötrő hiányérzés, a megszületni nem tudás fájdalma.

A SZIGETEN

A KIEGYEZÉS ÉVÉBEN sajtó alá rendezte munkáinak hat kötetes gyűjteményét s ezzel lezárta második virágkorát. A „Buda Halála” 64-ben jelent meg s egy évvel később megszűnt a „Koszorú”. Ettől kezdve egy évtizeden át jóformán semmi eredeti munkát nem írt. Férfiereje teljében, a legmagasabb polcon, a dicsőség sugárzásában hallgatott. Némaságának legfőbb okai költői természetében rejlettek. A lírai kifejezés útjai lassanként elzárultak előtte; a balladában csak önmagát ismételhette volna meg s légiónyi utánzójával versenyre kelni nem lehetett kedve. A verses elbeszélés rövidebb, népiesebb formájából rég kinőtt, a regényt és drámát tehetsége határain kívül esőknek érezte. Nagy epikai tervei, az élmény s a hit hevítő erejét elveszítve, kihűltek.

A világ ismét megváltozott körülötte. A politika feltámadt; a nemzeti érzés, amely az elnyomatás korában az irodalom résein át keresett megnyilatkozást, most kitört e védelmi vonalból. A szorongó önismeret és az elfojtott dac hangjait a derülátó vidámság, a nemzeti gőg szónoklatai váltották fel. A költő a leigázott nép fájdalmaról és reményeiről még tudott énekelni; a kiegyezést legfeljebb csak elfogadhatta s belátásával talán igazolhatta is, de ódát írni róla nem volt képes. Hiszen egyes hangos hazafiak még hallgatását is árulásnak minősítették. Visszavonult tehát, kétszer is visszautasította a felajánlott képviselőséget. „Én, mint afféle megrótt, bélyegzett (keresztes) pecsovecs, a legtávolabb tartom magam bármily politikai érintkezéstől” - írta keserűn sógorának. Ami lelke mélyén háborgott, azt megtanulta visszafojtani s az útját nem lelő keserűség ismét maga ellen fordult: „Mit? hír? név? Mese az, hogy én ez s ez a nagy író vagyok; skribler vagyok, ki a mindennapi kenyérért körmöl”, hangzott fel a kor legnagyobb tekintélyű költőjének ajkáról a kifakadás.

Bizonyos, hogy nem tartozott az akadémikus természetek közé. Irtózott a reprezentációtól. „Szülőhelyem Szalonta, Nem szült engem szalonba”, sóhajtott fel, alig hogy az Akadémia 65-ben titkárává választotta. A hideg és előzékeny főlény, melyet magas állása megkívánt volna, távol állt tőle; hiányzott belőle a tekintély önbizalma. Tehernek érzett minden kitüntetés; a Szent István-rendet 67-ben csak Eötvös József hosszú unszolására fogadta el. Lelkiismeretessége robottá tette sinecurának szánt magas hivatalát, melyre mindinkább alkalmatlannak érezte magát: „Nem vagyok már a kés, Hanem csak a nyele”, vágott önmagába keserű gúnnal, mikor 69-ben akadémiai főtitkárságot szerveztek számára. Ismételten le is mondott. De helyén maradt, mert barátai meggyőzték, hogy szükség van rá. Alkalmazkodott helyzetéhez s csak akkor vonult véglegesen vissza, mikor már nem bírta tovább. Mert az igazgatás ügyei, a végeláthatatlan gyűlések, a sokféle neki idegen munka s az egyre erősödő önvád, hogy eltékozolja legjobb éveit, hamarosan megtörték erélyét.

A kedélye mélyén állandóan kísértő válság akkor tört ki teljes erővel, mikor Juliska leánya meghalt. Végtelenül hű volt családjához s mentől idegenebbé vált a külső életben, annál fontosabb lett számára ez a sziget, ahol nem volt perlekedés, hivatalosság és gyanú, csak csend és jószág. Öregedő szívének minden ragaszkodásával fordult gyermekei felé. A leányát körülvevő szeretetbe lassanként egy másik, egyre hatalmasodó érzés is vegyült. Szülőföldjétől soha nem tudott teljesen elszakadni, úgy érezte azonban, hogy az távolodik el tőle. „Annyi ismeretlen arc, annyi változás, hogy minden percben éreznünk kell: e város nem hazánk többé, idegen látogatók vagyunk benne,” írta sógorának 59-ben. Juliska ismét megépítette a hazafelé vezető hidat: 63-ban férjhezment Szél Kálmán szalontai lelkészhez, s két év múlva már kis unokája fölé hajolhatott a költő őszülő nagyapa-feje. Régi vágya az „egyszerű kunyhó” után ismét célt és értelmet nyert. Kis birtokát nagyobbra cserélte át, házépítésre készült: „Tavaszi fecskék, dal

kedvesi, Jertek el Isten kőmivesi! Rakjatok ott egy fecskefalat: Megpihen a költő az alatt”. De csakhamar megrázta az aggodalom. A fiatal asszony betegeskedett s ő, ha bízott is a természet erejében, fél lelkével mindig körülötte járt. Hiába futotta azonban „pányvája szűk körét”, már csak koporsóját kísérhette ki.

Leányának halálával teljessé vált magánya és némasága. Bénult lelke sorsára hagyta testét is: egészsége megrendült. Régi fej- és fülzúgása visszatért. Tüdőhurutja kiújult, epe és májbaja elhatalmasodott. Máról-holnapra megöregedett. Többé nem is mozdult ki barlangjából. Szalontán csak a bánat várta volna, lemondott hát a hazatérésről; birtokát eladta. Útra csak azért indult még egyszer-kétszer, hogy testi fájdalmaira enyhülést keressen Karlsbadban. Mindinkább magába zárkózott. Kezdetől fogva hajlott erre: „Én tudom, mi az: a legvígabb társaságban egyedül lenni... halottnak, sőt annál többnek, szenvedő halottnak,” írta már 58-ban Tompának. Tudta, hogy ebben a csendben „örökös belső vérzés”, „folytonos halál” várja, mégis így maradt: „ezerek közt egyedül”. Az élet lassan elfordult tőle s ő nem nyúlt utána. A keserű, hű barát, Tompa, 68-ban eltávozott, kortársai sorra kidőltek: „Kevés itt fenn az ismerős.” A közélet csak aggasztotta, nem érdekelte, az új irodalmi mozgalmakból kimaradt. Ha Gyulai elpáholtta ellenfeleit, azok a hallgató Aranyt gyanúsították bujtogatással s a bírálón vélték üthetni egyet, ha a nagy mintaköltő tekintélyét csorbították. „Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem s ha családi felejtethetetlen gyászom alatt görnyedezem: irigy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak”, panaszkodott. A „hallgatás és beszéd határvonaláról” megint a némaságba merült.

A csend azonban nem tétlenséget jelentett most sem, hanem céltalanságot. „Nem fáklya vagy, életem, Vagy te silány gyertya” - írta - gyertya, amely „Elcsepeg, elcsurog Így átabotában, Áldatlan munkában”. A semmittevésre nem volt tehetsége, valamivel mindig elfoglalta magát. Még ha nem látta is értelmét munkájának, fel-felvette, unaloműzőnek, mint „öregasszony a letett kötést”. Most szinte menekülésszerűen ásta bele magát hivatalos dolgaiba s szabadidejét is igyekezett szellemi fűrés-faragással kitölteni. Fejtörőket készített, tréfás versikéket faragott, nyelvtanait, remekíróit bújta s fordítgatott. Játékos, alkalmasszerűen kezébe került apróságokat, Horatiustól, Burnstól, Kallimachos után egy-két érdekes, balladaszerű kínai verset angoltól s nagyméretű, nehéz műveket: Shakespeare és Aristophanes drámáit. Elnémulása idejének ezek legjellemzőbb termékei. Az alkotásaitól elidegenedett költő ezekben beszélt önmagáról is.

A fordítások végigkísérték egész pályáját. Eleven nyelvkészsége és simulékony beleélőképesége kitűnő tolmáccsá tették. De fordításai valamiképpen mindig saját költői céljait és igényeit szolgálták: útját egyengette bennük egy-egy formai kérdés megoldásával, vagy szerepét igyekezett tisztázni mintaképeihez idomulva. Világfájdalmas korában Byront fordította, aztán, a balladákhöz készülődve, „A Dismal mocsárok tavát”, a „Sir Patrick Spens” s „Az elüldözött és visszatért gróft”. Klasszikus valóságábrázolásának legnagyobb mintaképétől, Shakespeare-től is azt a három darabot választotta, amelynek hangulata legjobban megfelelt az övének: a költészet mindent feloldó játékának s nehézkesebb önmagán gúnyolódó kacajának tündéri vegyületét: „A szentivánéji álmot” (64), a nagy történelmi képeken átszűrődő mélabú drámáját: a „János királyt” (67) s az „örök kétely” tragédiáját: „Hamlet, dán királyfit” (67). A hetvenes évek elején fogott hozzá Aristophanes vígjátékaihoz s három év alatt lefordította valamennyit. Valószínű, hogy izgatta a feladat roppant nyelvi nehézsége is és az a lehetőség, hogy a magyar nyelvkincs egy lappangó rétegét: a drasztikus beszédet is értékesítse, de bizonyos, hogy nem a nyelv volt számára a legfontosabb. A félelmesen szókimondó görög gúnyolódásában az ő elnyelt bosszúsága is felszabadulhatott, annak szeszélyesen gyöngyöző szubjektivizmusán az ő elfojtott líraisága is át-átvillanhatott.

AZ ÚJRAKÖLTÖTT aristophanesi vígjátékok jelentették az átmenetet új költői magatartása felé. A „remekíró” akadémikus szobra mindinkább megmerevedett, ő azonban lassanként kibujt az idegenné vált hüvelyből. Megint csupán ember akart lenni; visszatalált önmagához, mélységesen szubjektív lírájához. Ezt az új magatartást azonban még évekig rejtegette, ha szólt, csak leplezve tette. Fordításai egy-egy részletének, váratlan hűtlenségének résein átszűrődött ugyan egy-egy áruló hang; a 70-es évek elején elszaporodó lírai töredékekben fel-felcsuklott csendes, öreges bánata; de a fordításokban senki sem kereste őt, a könnyebbülni vágyó érzést pedig visszanyomta a szemérem. A felszabadult lírai kifejezéshez csak később jutott el, az „Őszikék” gazdag termőéveiben; jellemző módon: csak akkor, midőn már senkinek sem tartozott számadással s titokban, magának énekelhetett. Addig inkább álutakon kerestek kifejezést egyre túláradóbb érzései.

Ez az új hangulat itatta át a maga derülő-boruló fényeivel a „Toldi Szerelmét”, öregkora egyetlen nagyméretű alkotását, egész költői pályájának összefoglalását. Több mint három évtizedig „vonszolta” ezt a problematikus művet, melyet, úgy érezte, csak „rádisputáltak”, de amelybe mégis érzései, szándékai, művészi erői legjavát gyűjtötte fel. Kiragyogott belőle Petőfi s a nép közelében kibomlott ifjúságának üdesége, benne nyugodott férfikorának mérlegelő tudása, történelmi ihlete, érett emberábrázoló művészete s most beleáradt öregségének minden keserősége s megtört bölcsessége is. Ezt az alkotását is többször újratervezte; önkínzó hűség-gel ragaszkodott minden hagyományos adalékhoz; az „epikai hitel” gondolatát is ezzel kapcsolatban vetette fel, mikor nem talált terveikhez elég „történelmi és mondai alapot”, az építéshez „téglát és meszet”. S mégis jóformán az egészszet magából merítette. Ilosvai pár összefüggés nélküli adata csak azt jelentette neki, amit a gyöngykagylónak a porszem, amely köré évek során át saját testéből építi az igazgyöngyöt. Végtelen anyagot gyűjtött hozzá, történelemből, krónikákból, néphagyományokból. A mese mind sokrétűbb, színesebb lett, a főhős alá-alábu-kott az epizódok tömegében, az alaptörténet törzsét már-már eltakarták a mellékcselekvények, a korrajzi, idilli, lírai kitérések repkényei. Regény volt ez a verses elbeszélés formájában: történelmi képei valóságosnibbek, lélekrajza árnyaltabb, hangulata összetettebb, tájai változatosabbak, lírája személyesebb, nyelve színesebb és közvetlenebb a Buda Halála ódon, nagyvonalú stilizáltságánál. A középpontban itt is egymással és sorsukkal birkózó emberek álltak, súlyos indulatok, pusztító összeütközések, de a megváltozott tragikus felfogásban már egy modernebb, kínzóbb, emberibb végzet-élmény nyilatkozott meg.

Nagy klasszikus művében a költő az örök dolgok papjának tudta magát, a törvény igazát magyarázta, az ember szerepét a meghajlásban jelölte ki, a tragikus bukás rettenetét a megsértett világrendet kiengesztelő áldozat megtisztító érzésében oldotta fel. Most az ember, a vétkező és bűnhődő egyén pártjára állt; nem tagadta meg a törvényt, de együtt szenvedte hősei fájdalmát; részvéte nem tette igazságtalanná, de az igazságot könyörtelennek mutatta. Ott világok harcát intézte a végzet s a kiváló egyén szerepe önmagán túl mutatott, itt az emberi idegrendszer lett a pálya, melyen a sors villanyütései átcikáztak; a bűn és bűnhődés személyesebbé vált. Toldi vétsége csak legénykedő tréfának indult; hogy miképpen mélyült a sors tragikus cselévé, jellemző volt Arany fejlődésére is. Az, hogy barátja számára Miklós nyerte el az álharcban Piroska kezét, a „Daliás Idők”-ben derűs végű népmesei bonyodalmat okozott volna csupán. Később, a lovagi világ történelmibb légkörében már oly vétséggé vált, amelyért hosszú vezeklés büntetése járt. Most, a végső kidolgozásban pedig oly véget nem érő, gyötrelmes harc kiindulópontjául szolgált, amelyben az apró véletlenek, a lélek titkosabb rugói játszották a döntő szerepet s amelyben az ellenfelek pusztán tévedésből, dacos némaságuk miatt kerültek egymással szembe. A hősöket a senyvedés emésztette el, nem a harc tüze, a büntetés nem a lét megszabott rendjét helyreállító halál volt, hanem az önmagától is idegenné lett lélek béna magánya. Ennek a kínlódba tűrő, a sors nyomására öngyilkos büszkeséggel

felelő, belső sebeken hangtalan elvérző emberségnek megdöbbenő rajza mutatta meg, hogy Aranyt nemcsak az elvek, hanem a költői kedély mélyebb rokonsága is fűzte klasszicizmusunk másik nagy alakjához: Kemény Zsigmondhoz.

Piroska és Toldi világának elsötétedésében nagy része volt annak a gyásznak is, amely leánya halálával érte. „Néma didergéssel felette gubbasztó” bánata is csak az ő történetük fonalán tudott kifejezést találni (a VI-ik ének meghatóan szép Piroska-strófáiban). De a reájuk nehezedő baljós, sűrű légkör nem áradt szét az egész költeményen. A háttérben gazdag változatossággal bontakozott ki Nagy Lajos magyar lovagkora, színes udvari és hadi életével; az indulat-sodorta, szerelmében és dühében, dorbézolásában és önsanyargatásában egyaránt féktelen Toldi mögül előlépett a király fensőbbesége, zárt egyénisége s a nyomasztó sorsok fordulóival párhuzamosan sugárzó derűvel keltek életre az eposz életvidám mellékalakjai: a régi melegséggel festett öreg Bence; fia, a költő élesebb gúnyjának céltáblája, s legfőképpen a ragyogó szemű Anikó, György leánya, akinek lakodalmán még a keserű magányra maradt Toldi is eljárt egy táncot: „halkan, öregesen, násznagyosan”.

Ilyen „halkan, öregesen” kezdett megszólalni Arany humora is. A humor egyéniségének egyik alapsajátsága volt. Pályája fordulóival azonban ennek színe is együtt változott. Az „elveszett alkotmány”-ban nyersen és vaskosan ütött, mint a furkósbót; a „Toldi”-ban melegen és tünékenyen ragyogott, mint a bujkáló mosoly; a „Nagyidai cigányok”-ban a világot fonákjára fordító szarkasztikus játék felé hajolt el s a „Bolond Istók” első énekében eljutott az életet megtagadó végső keserűséghez. De a fájdalomtól részeg indulat örvényei felett már akkor felderengett a költő vágyaiban élő igazi humoros magatartást jelképező felelhetetlen kép: „Szeretem én langy május-reggelen A permet-essőt, mely gyéren aláhull, Csillámfonalként, a dörgéstelen, Napszürte felhők tiszta fátyolául, Midőn a tájnak élénk zöldje lenn, A szőke fényű légből visszahárul, És sárga-zölddől lesznek a sugárok, Melyekben a kelő nap átszivárogo.” Most, a végső tudás, a megbékélt lemondás felé közeledve, ehhez a méla szemlélődő humorhoz érkezett el. A lét ellentmondásai, amelyektől a tragikum páthosza nem tudta megváltani, könnyek közt mosolygó, derűs szemléletben oldódtak fel. Arany humora is, mint minden megnyilatkozása, a valósághoz tapadt. Ezt burkolta be érzéseinek ringó tört fényekkel telt légkörébe. Alapjában véve azonban a jelenségek mögé húzódó hangulat-líra volt ez is. Mentől jobban erősödött öregkori költészetének személyes hangja, annál nyilvánvalóbbá lett, hogy ez az összetett világítás nem a tárgyakból, hanem a költő kedélyéből sugárzott ki. Humorának tárgya is mindinkább önmaga lett: a „Bolond Istók” második énekét (73) már a saját ifjúságán mélázó bölcs mesélte el.

„Azokkal időzőm, akik másszor voltak: Mit az élet megvon, megadják a holtak”, sóhajtott fel a „Toldi Szerelme” első soraiban. Valóban, férfikorának legszebb éveiben hosszasan és szívesen járt a múlt tájain. Most, hogy fáradtan visszatért távoli útjairól, nem volt más kívánsága már, mint: „Nézni - óh, mint egykor régen - A mi szép van földön, égen; Boldog első gyermekégem Otthonos vidékeit...” A „Bolond Istók” második énekében ez a felidézett ifjúság még csak a távolból intett, a humor könnyű párázata mögül. A „Toldi Szerelmé”-ben azonban egyre közelebb jött. A mese szövegébe a többi lírai szál mellé beszötte a költő az apjától hallott mondákat is. Szalonta idegenné lett számára, vágya ott már csak „egy kedves sírra szállt”. De újra megelevenedtek az otthoni fák, melyeknek „sudarát megmászta”, a „harmat-szivárvány színben égő” vidékek, melyeken át a „vándor cipő”-val kezében hazasietett a védő fészekre, anyja ölébe. A múlt tengerének felszínére felmerült a gyermekkor üde-zöld tája: a szülőföld, az álom és varázs Prosperó-szigete. De milyen különös, modern Prosperó volt az, aki a magyar tölgyek alatt emelte fel utoljára a költészet varázsvesszejét!

HATVANADIK ÉVE körül járt, holtra fárasztva a hivataltól. Már 1876-ban leköszönt a főtitkárságról. Az Akadémia csak szabadságolta. Ő azonban nem tekintette magát többé tisztviselőnek, fizetését sem vette fel, mint ahogy a 1871-ben felajánlott nemzeti évdíjat is visszautasította. Mindig magánosabban sétálgatott a Dunaparton, a nagyranövő főváros lombosabb, levegősebb helyein s végre megtalálta öregsége kedves menedékét, ahol beteges szervezete is felüdülhetett: a Margitszigetet. 1877-től kezdve ott töltötte a nyarat. Az a kis független nyugalom várta ott, amelyet egész életén át kért a sorstól. De úgy érezte: „Most ha adná is, már késő... Mert, hogy szálljon, Bár kalitja már kinyitva, Rab madár is szegett szárnyon?” S mégis úgy adta a gondviselés, hogy feloldódjék lelkének bénasága. A szigeti nyár gyönyörű volt. A mély csendben, a tölgyek alatt mélázva, lehullottak szívének zárjai s ha nem is mondhatta el mindazt, ami „tizenkét év során beléfagyott”, még egyszer énekelni kezdett, halkán, csak magának, ahogy Isten adta mondanivalóját. Gyulai Páltól egy lezárható kapcsos könyvet kapott ajándékba s a senkinek sem mutatott lapokon egyre szaporodtak a sorok. Három hónap alatt harminc költeményt írt, titokban, a „dalban vidulást” keresve s kissé azért is, hogy ne haljon meg, „mint koldus, aki semmit sem hagyott”.

Az „Őszikék”-ben lírája virágzott ki utoljára, a búcsúzó élet végtelenül megindító mélabújával. A halál árnyékában még egyszer fellélegző költő utoljára hordozta körül szemeit a körülötte lévő világon: az idegenül ismerős nagyvároson, a lassan őszbeforduló szigeti fákra és virágokra; ellenségeire és barátainak: az emberekre. A kép közepén, melyet pasztelles lágyssággal, reszketeg kézzel rajzolgatott, ő maga állt, fehér hajával, görnyedten, „nyakán a vénség tehetetlen járma”. Az ember esendősége már-már elnyomta benne a költőt, úgy látszott, ha játszik is öreg tamburáján, „csak gémberekedő ujját melegíti”. Még egyszer szembe kellett néznie „örök kételyével”: van-e célja s értelme dalának? S most teljes bizonyossággá vált előtte, hogy a költészet volt életének végső, örökkévaló tartalma: „A lantot, a lantot Szorítsd kebeledhez, Ha jó a halál”, suttogta fuldokolva. Lassan megbékült, lemondó, de mégis vigasztaló büszkeséggel nézett végig életén. „Mély homályban, éjfél tájban, Kis fény is ha nagynak látszik, Hogy a föld körén bolyongtam: Egy barázdát én is vontam.”

Egyéniségéből hiányzott a lírai szerepjátszásnak az az eleven ereje, ami Petőfi művét oly változatossá tette; lírájának nagyobb része irodalmunk legszemélyesebb megnyilatkozásaihoz tartozik. Ha önmagából merített ihletet, minden versén ott volt keletkezésének „pszichológiai dátuma”. Az „Őszikék”-ben ez a terv, célzat és szerep nélküli líraiság kiáradt a tárgyi világra is. Az élet lassan elmaradt mögötte, semmi sem érdekelte már, csak az egészen távoli és egészen közeli dolgok. Ezek is csak annyiban, amennyiben személyes viszonyba kerülhetett velük. Egy „kopott köntösű”, zöld lepke a szigeti út porában önmagára térítette vissza tekintetét, egy öreg, nyűtt pincérrel együtt osont félre a „szögletbe”. A maga mélabúja lopódzott bele ezekbe a lírai életképekbe, ha a valóság érintésére túláradt a szíve. A poros, hangos pesti liget, amellyel oly összeillőnek érezte magát, szinte „majorsággá” változott számára, a szabad róna kapujává; egy gyékényes, abroncsos alföldi szekér láttára feltámadt előtte az otthoni táj, szénaitlat csapta meg s tüzesen felsajgott szívében a vágy az anyatermészet után.

A magyarság népesebb csoportjai ekkor kezdtek beilleszkedni a nagyvárosi életformába; érdekeik már Budapesthez, de érzéseik még a vidékhez fűződtek. Arany maga is ezen a határon állt: „ott leste, amint lassan szépült” a város, csillapíthatatlan honvágya mégis idegenné tette benne. Csak a városlakók magányát ismerte meg, a társaság, a fokozott életritmus örömeit alig. Ez az egyedülvalóság és ez az levágyódás volt elsősorban az, ami az „Őszikék”-ben az új korhangulat lecsapódásának látszott. De a modern költészet előfutárává tette őket teljes szubjektivitásuk is. A cél többé nem a való égi másának ábrázolása volt, hanem a lélek rezdüléseinek, a kedély színváltozásainak megnyilatkoztatása. Egy-egy valóság-elem csak arra szolgált, hogy a költő hozzáköthesse érzelmeinek finom szálait, a fel-felbukkanó jelenségek

rajza impresszionisztikus vázlatosságot nyert, a szavak és képek pontos jelentésénél fontosabb lett hangulati légkörük. A régi versek zárt szoborszerűségét rebbenő, omlatag képiesség váltotta fel, a klasszikus ritmus kiegyensúlyozott tömörsége zsongó, összetett és mégis lebegően könnyű zeneiséggé alakult át. Törékeny, újszerű művészet volt ez, varázsát csak kevesen érezték meg. A lírai darabokban sokan Arany erejének hanyatlását érezték s helyettük inkább utolsó balladáit emelték ki.

Valamikor, midőn az életfájdalom bénító ködei már-már megfojtották, a balladában talált menedéket. Most, a végső némaság közeledtével még egyszer elővette e sokszor megcsúfolt műfajt s ismét megmutatta mit ér. Az alapvonások látszólag ugyanazok maradtak. Az események középpontjában most is egy-egy sötét bűn állt, amely a büntetés csiráját is elültette a lélekben. Az örület elhatalmasodását a régi biztos kéz rajzolta meg, a szerkezet bonyolódottsága, az előadás drámaisága, nyelv és ritmus életigéző mágija nem változott. De miféle vétség bűnhődött a „Tetemre hívás”-ban? Nem bűn, csak esztelen játék s az érzés túlzása. S milyen különös nyugtalanság itatta át e történeteket? Az „Éjféli párbaj”-ban s a „Tengerihántás”-ban a kísértet a beteg, babonás látomása volt még mindig, de a „Vörös Rébék”-ben már a boszorkány vetette a sors gáncsait, az „Ünneprontók”-ban pedig a természetfeletti erők nyíltan betörték a való világba. Arany balladáiban mindig fontosabb volt a légkör a történetnél; ez most egyre sejtelmesebb lett, telve a közelítő nagy árnyék szorongásával. Az elmúlás rettenetét, amelyről férfiasága tiltotta beszélni, balladáiban mondta ki ez a nagy költő, aki mindazt, ami benne szenvedélyes volt, „hősei képében tüntette fel”. Legmeggrázóbb erővel bizonytalansággal a „Hídatatás” szívszorító haláltáncában.

Az utolsó szigeti nyarak idején fejezte be a „Toldi Szerelmét” is. Leginkább bölcsőjében hagyta volna a későn jött „buxi költeményt”. De a barátai, elsősorban Csengery biztatására nyomdába adta; a saját költségére, hogy hűhót ne támasszon a kiadó. Gyulai a kisebb darabokból is elkért s közreadott néhányat; a „Tetemrehívást” bemutatta a Kisfaludy Társaságban. Arany még egyszer érezhette a hír ragyogását s a közönség feléje áradó szeretetét. A „Toldi Szerelmé”-nek első kiadása napok alatt elfogyott; az Akadémia nagyjutalmával, a Társaság 50 arannyal tüntette ki, az egyetemi ifjúság ezüst koszorúval tisztelte meg. Egy szellemeskedő vénember azonban gúnyos széljegyzeteket fűzött a „Tölgyek alatt”-hoz s a kicsi fullánk több volt minden dicsőségnél. A kapcsos könyv végleg bezáródott.

A tető, amely felé ifjúsága „arany korában” indult, teljes fényében állt, de - tudta - immár csak mögötte. Még küzdött a némaság ellen. Ameddig bírta, olvasott: angolokat és görögöket. De csaknem teljesen megvakult és megsiketült. „Mi vagyok én?” Senki Pál. Egy fájó gép, mely pipál”, jajdult fel. A család melegében még megpihenhetett s „kisasszonnyá” nőtt unokája felfelderítette nyomott kedélyét. Ismerte az unalom gyilkos kódét s menekült előle: „csinált rébuszt, betűjátékot, mesterséges rímeket, paródiákat” (Arany László); apró szerszámokat szerkesztett s kedvteléssel szedte gombostűhegyre újító s maradi íróink nyelvi csodabogarait. Ha senki nem hallotta, gitárján játszogatózott. Csak benső barátai jártak már hozzá; álmaiban azonban ismét fel-feltűnt legmélyebb emberi élményének emléke, a harminc éve halott barát alakja. A nemzet 1882-ben szobrot állított Petőfinak s ő örömmel készülődött a leleplezésre. De pár nappal előbb meghült s október 22-én meghalt.

ARANY GÉNIUSZA

A LÁNGELME MŰVÉBEN újdonságát és váratlanságát szokták ünnepelni; a kinyilatkoztatásszerű erőt: a szellem csodáját és a tüneményyszerű egyetlenséget: az egyéniség csodáját. Arany költői világa műveltségünk szerves elemévé vált, olyan természetes birtokunkká, melyet már alig látszik szükségesnek ápolni. Szellemének páratlansága, alkotásainak újszerűsége nem igen válik tehát tudatossá közönségünk köreiben. Ő maga sem hangsúlyozta eredetiségét. Mintaképek tekintélyével támasztotta alá a maga igazát s közben újjáteremtette a kiélt és szétomló epikus költészetet. Alávetette magát a nyelv törvényeinek s mégis, egy magyar költőben sem volt annyi kifejezésbeli merészség, mint benne. A költői műesség mesterének mutatta magát, aki csak a hangzás dús változataiban, a formák tökéletességében, a képek biztos és eleven rajzában leli örömét s közben egy nagyarányú, új magyar világot épített fel.

Bizonyval egyik legeredetibb szellemünk. Igaz, géniusza nem felel meg az őseredetiségű, forradalmár lángész képzetének. A lángelme azonban nemcsak újdonságával árulhatja el magát, hanem összefoglaló, építő erőinek nagyarányúságával is. Arany nem a semmiből épített világot magának; a valóság zűrzavaros, ellenséges anyagát formálta át költészetté. Áhítatos érdeklődéssel merült el a jelenségek szemléletébe, a feladat nagyságából erőt merítő kötelességérzéssel mindent értékesíteni akart, amit a magyar nép és irodalom addig elért. Nyugtalan kíváncsisággal igyekezett a nagyok titkát ellesni, hogy hatalmas ösztönerőit méltó alkotásokra használhassa fel. Mindent meg mert tanulni, mert mindent át tudott itatni a maga vérével. Irodalmunk legnagyobb összefoglalója ő: múlt és jelen, mélység és magasság, európaiság és magyarság széthúzó erőinek példát mutató összebékítője. A nép világából indult ki, de felhasználta mindazt, amit mint értékes ércet a régiségből is kibányászhatott. Bölcsője „magyarrá ringatta”; a környező színmagyar világ mély benyomásait soha sem cserélte fel a „puszta elvont ideállal”; természetes határainak tisztelete arra tanította, hogy kivágynia „kész halál”; kötelességtudása hazájában jelölte ki helyét; meggyőződése volt, hogy az igazi költő „az legyen mi népe”. De ennek az elidegeníthetetlen, szilárd magyarságnak birtokában nyugodt biztonsággal engedte a világirodalom nagy szellemeit magára hatni. Az ő körükbe emelkedve általános emberi jelentőségűvé tudta tenni a magyar valóság sugallatait.

Költészete valóban egész és egységes világ. Ez a világ azonban egy hosszú, szemlélődésben és vágyakozásban, meghasonlásokban és gondos munkában eltöltött élet alkotása. Arany géniusza is a valóság ellenállásán mutatta meg erejét. Nemcsak jellege van tehát, hanem pályája is. Műveiben nemcsak lángesze kereste a kifejezés teljességét, a kor párázata is lecsapódott azokban. Petőfivel együtt indult, a szabadságharccal együtt bukott, Keménnyel, Gyulaival együtt építette fel a forradalomból kiábrándult nemzedék eszmevilágát s a közelítő halál árnyékában felszabaduló személyességében már ott zsongtak a századforduló modern költészetének hangjai is. Az évekkel ő is változott, bár soha nem tagadta meg azt, amiért egyszer lángolt: Petőfit és a népet s azt sem, amit vállalt: a klasszikus fegyelmet és az akadémikusságot. De bizonyos, hogy életművének egyes elemeit kora határozta meg, a kor, amelyben nem tudott teljesen kibontakozni az ő nagysága. Van valami aránytalanság géniusza és eredményei között. Keserű érzése, hogy tehetségének nagy területei felhasználatlanok maradtak, nem volt alaptalan s nem csupán aggályoskodó természetének kényszerképzetét jelentette.

A szellemi nagyság azonban kinőhet a történelmi folyamat összefüggéseiből és állandóan ható jelenné változhatik. Nemcsak körüljárható, jellemezhető, egyszeri valóság tehát, hanem gazdag erőforrás is, ébresztő, alkotó, formáló erők állandó kisugárzása. Ezért nem merevíthető szoborrá, változhatatlan mintaképpé. A múlt csak akkor születik új életre, ha a magunk vére-

vel, a magunk élményével és öntudatával átítatva mintegy újjáteremtjük. A nagyok emlékezetét őrizheti, jellemképét megrajzolhatja, művét értékelheti a tudomány; eleven, termékenyítő hatást csak az élet gazdag, forrongó, de teremtő folytonosságában fejthetnek ki. Hogy mennyire válnak a jelen szerves részévé, az a nemzedékek életerejét is méri. Remekíróinkhoz való viszonyunk magunkat is jellemez. Arany János hatalmas műve, ez a páratlanul nagyarányú magyar költői világ, töretlen fénnel sugárzik felénk. Valóban: ez az életmű ma már nemcsak a költőé, nemcsak koráé, hanem az egész magyar művelődésé. Századok alkotó ereje készítette elő s századokat lesz képes termékenyítő sugalmaival áthatni. Rajtunk áll, hogy méltók maradjunk hozzá.

IRODALOM

Az első nyolckötetes gyűjteményt, mely Arany minden fontos művét magában foglalta, Ráth Mór adta ki, Markovics Sándor jegyzeteivel, Pesten 1884-85-ben. Ezt egészítette ki hátrahagyott iratainak és levelezésének Arany László gondozásában készült négykötetes kiadása 1888-89-ben. Újonnan felbukkant verseket közölt a Voinovich Géza jegyzeteivel ellátott egykötetes „A. J. összes kisebb költeményei” (Bp. Franklin, 1924). A viszonylagos teljesség igényével fellépő legutóbbi kiadást a Franklin-Társulat jelentette meg 1932-ben, tíz kötetben. A teljes kritikai kiadás azonban még a jövő feladata. A költő pályáját először Gyulai Pál rajzolta meg 1883-ban mondott Emlékbeszédében. Az azóta megjelent változatosabb pályaképek sorából Négyesy Lászlót (Bp. 1917), Beöthy Zsoltét (Bp. 1922) és Császár Elemérét (Bp. 1926) kell kiemelnünk. Első részletesebb, de inkább anekdotikus életrajzát Gyöngyösy László írta meg (Bp. 1901); egységesebb és alaposabb ennél Szinnyi Ferencé (Bp. 1909), a rövid életrajzok közt ezideig a legjobb. Voinovich Géza nagyméretű, rendkívül alapos művének (I.1929, II.1931) utolsó kötete még megjelenésre vár. Egyéniségének és költészetének elemző megértéséhez ma is alapvető fontosságú Riedl Frigyes szép könyve: A.J. (Bp. 1887). A Gyulai által megállapított értékítéletet elsősorban Beöthy Zsolt tette általánosan elfogadottá. Felfogását leghatározottabban „A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése” c. művének II. kötetében fejtette ki. Az akadémikus eszményiségű Arany-hagyománnyal szembenálló felfogást Babits Mihály hangsúlyozta (1917); a modern, problematikus költő arcképét Németh először élesebb fogalmazásban (Irodalmi problémák, Bp. László (Protestáns Szemle, 1932) és Szerb Antal (Magyar Irodalomtörténet, Kolozsvár, 1934) rajzolták meg újra. Az Arany-hagyomány sorsára vonatkozó fontos adalékok találhatók Horváth János Aranytól Adyig (Bp. 1930), Császár Elemér A.J. és az utókor (Bpesti Szemle 1932) és Kerecsényi Dezső : Az A. évforduló után (Magyar Szemle, 1933) című tanulmányában. A részletkérdések iránt érdeklődőket a Nagy Pintér VI-ik kötetében közölt gazdag bibliográfiára kell utalnunk.